DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ 2017 YILINDA YAYIMLADIĞI CUMA HUTBELERİNİN TEFSİR İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ

Ahmet ERCAN

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2019

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ 2017 YILINDA YAYIMLADIĞI CUMA HUTBELERİNİN TEFSİR İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ

Ahmet ERCAN

T.C
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESKİŞEHİR
2019

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ahmet Ercan tarafından hazırlanan "Diyanet İşleri Başkanlığının 2017 Yılında Yayımladığı Cuma Hutbelerinin Tefsir İlmi Açısından Tahlili" başlıklı bu çalışma 04/10/2019 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan…….
Prof. Dr. Ali Rıza GÜL
(Danışman)

Üye…….
Prof. Dr. Fatma Asiye ŞENAT

Üye…….
Doç. Dr. İlhami GÜNAY

ONAY

..../ ..../ 2019

Prof. Dr. Mesut ERŞAN

Enstitü Müdürü

…….../……/….

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Ahmet ERCAN

ÖZET

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ 2017 YILINDA YAYIMLADIĞI CUMA HUTBELERİNİN TEFSİR İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ

ERCAN, Ahmet

Yüksek Lisans-2019

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ali Rıza GÜL

Cuma hutbeleri Türkiye'de yaklaşık yirmi iki milyon Müslümana hitap etme fırsatı sunmaktadır. Hutbelerde İslam'ın iman, ibadet ve ahlakla ilgili ilkelerinden, ülke gündemini meşgul eden toplumsal problemlere kadar milli ve manevi pek çok konu işlenmektedir. Hutbeler içerisinde önemli miktarda ayet kullanıldığı da bilinmektedir. Hutbede verilen mesajın doğru anlaşılabilmesi için konuya uygun olan ayetlerin seçilmesi ve bu ayetlerin sahih bir yöntemle tefsir edilmesi gerekmektedir.

Bu düşünceden hareketle başlanılan çalışmanın birinci bölümünde hutbenin tanımı, hükmü ve önemi hakkında genel bilgiler verildikten sonra hutbenin Hz. Peygamber'den (SAV) günümüze kadar olan tarihi seyrine değinilmiştir. Geçen bu süreç içerisinde hutbelerin irşad fonksiyonunu yavaş yavaş kaybettiği görülmüştür. Yalnızca siyasi yönüne verilen önem neticesinde hutbelerin artık halkın anlayamayacağı şekilde tekrar edilen Arapça metinler haline dönüştüğü tespit edilmiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayıp Cumhuriyet sonrasında da devam eden bazı ıslah girişimleriyle birlikte hutbeler önemli ölçüde aslına döndürülmüştür. Artık günümüzde hutbelerin hazırlanması ve okutulması konusunda yetkili olan kurum Diyanet İşleri Başkanlığıdır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise 2017 yılında yayımlanan cuma hutbeleri konularına göre tasnif edilerek tefsir ilmi açısından tahlile tabi tutulmuştur. Ayetlere verilen meallerin ve yapılan yorumların tefsir kaynaklarında geçen bilgilerle karşılaştırılması suretiyle hutbelerin tefsir ilmi içerisindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak hutbelerde iman, ibadet ve ahlaki erdemlerin yanında eğitim, aile, ticaret ve sosyal hayat gibi konulara da yer verildiği görülmüştür. Konuyla ilgili ayetlerin kullanılmasının yanında hutbelerin gündemi yakalama konusunda gayet başarılı olduğu anlaşılmıştır. Ancak bazı hutbelerde yetersiz sayıda veya bağlamının dışında ayetlerin kullanıldığı da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Cuma Namazı, Hutbe, İrşad, Diyanet.

ABSTRACT

ANALYSIS OF FRIDAY SERMONS RELEASED BY THE PRESIDENCY OF RELIGIOUS AFFAIRS IN 2017 FROM THE PERSPECTIVE OF TAFSIR WISDOM

ERCAN, Ahmet

Master Thesis 2019

The Department of Basic Islamic Sciences

Advisor: Prof. Dr. Ali Rıza GÜL

Friday sermons offer the opportunity to address about twenty million Muslims in Turkey. In the sermon, many national and spiritual issues are covered, ranging from the principles of faith, worship and morality of Islam to the social problems that occupy the country's agenda. It is known that a significant number of verses are used in the sermon scriptures. In order to understand correclty the message given in the sermon, the appropriate verses should be selected and these verses should be interpreted in a genuine way.

With this idea, In the first part of the study, after giving general information about definition, provision and importance of sermon, It is mentioned that it is in the course of sermons history which is from the Prophet Muhammed until today. During this period, it has been observed that sermons gradually lost their true path function. As a result of the importance given only to the political aspect, it has been determined that sermons have been transformed into Arabic texts that cannot be understood by the public anymore. The sermons have been reverted to a great extent with some refit attempts that started in the late Ottoman period and continued after the Republic. Nowadays, the authority responsible for preparing and teaching sermons is the Presidency of Religious Affairs.

In the second part of this study, Friday sermons published in 2017 have been classified according to their subjects and analyzed in terms of exegesis. It has been tried to determine the place of sermons in the science of tafsir by comparing the interpretations given to the verses and the interpretations with the information in the commentary sources.

As a result, it was observed that the sermons include issues such as education, family, commerce and social life as well as faith, worship and moral virtues. In addition to the use of verses on the subject, sermons were found to be very successful in capturing the agenda. However, in some sermons, it was also detected that verses were used inadequate or out of context.

Keywords: Tafsir, Friday prayer, Sermon, True path, Religious Affairs Administration.

İÇİNDEKİLER

ÖZET….....V
ABSTRACT ..... Vİ
KISALTMALAR..... İX
ÖNSÖZ X
GİRİŞ……...1
I. KONUSU VE PROBLEMİ 1
II. AMACI VE ÖNEMİ.....1
III. METODU VE PLANI.....3

1. BÖLÜM
HUTBE KAVRAMI

1.1. HUTBENİN TANIMI VE ŞARTLARI 5
1.2. HUTBENİN AMACI VE ÖNEMİ 6
1.3. DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN HUTBE.....7
1.4. DEVLET VE HUTBE 8
1.5. HUTBENİN TARİHİ SEYRİ 11
1.5.1. Hz. Peygamber (SAV) ve Hutbe.....11
1.5.2. Hz. Peygamber'den (SAV) Sonra Hutbe 14

2. BÖLÜM
HUTBELERİN TEFSİR İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ

2.1. İNANÇ KONULU HUTBELER.....24
2.1.1. İman.....24
2.1.2. Allah'a İman 26
2.1.3. Peygambere İman.....31
2.1.4. Ahirete İman 32
2.2. İBADET KONULU HUTBELER.....34
2.2.1. Kulluk Bilinci 36
2.2.2. Dua 42

2.2.3. Namaz....43
2.2.4. Oruç....45
2.2.5. Zekat....47
2.2.6. Kurban....48
2.3. AHLAK KONULU HUTBELER....48
2.3.1. İyi Ahlak....49
2.3.2. Kötü Ahlak....59
2.3.3. Dünya ve Ahiret Dengesi....63
2.3.4. İyiliği Emretmek ve Kötülükten Sakındırmak....65
2.3.5. Sabır/Şükür....66
2.4. SOSYAL HAYAT KONULU HUTBELER....67
2.4.1. Selamlaşma....67
2.4.2. Akraba İlişkileri....69
2.4.3. Birlik ve Beraberlik....70
2.4.4. Yardımlaşma ve Dayanışma....72
2.5. MİLLİ-DİNİ-ÖZEL GÜN VE HAFTALARLA İLGİLİ HUTBELER....74
2.5.1. Milli Günler....74
2.5.2. Dini Günler....78
2.5.3. Kandil Geceleri....86
2.5.4. Camiler ve Din Görevlileri Haftası....90
2.6. AİLE KONULU HUTBELER....91
2.7. HELALLER VE HARAMLARLA İLGİLİ HUTBELER....94
2.8. EKONOMİK HAYATLA İLGİLİ HUTBELER....97
2.9. EĞİTİMLE İLGİLİ HUTBELER....100
2.10. İNSAN KONULU HUTBELER....102
2.10.1. İnsan Hakları....104
2.10.2. İnsanın Önemi ve Değeri....107

SONUÇ VE ÖNERİLER....109
KAYNAKÇA....112

KISALTMALAR

B.y.	**:** Basım yeri yok
bk.	**:** bakınız
bs.	**:** baskı
C.	**:** Cilt numarası
Çev.	**:** Çeviren
der.	**:** derleyen
DİA	**:** Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	**:** Diyanet İşleri Başkanlığı
DİD	**:** Diyanet İlmî Dergi
Ed.	**:** Editör
Erişim	**:** Erişim tarihi
Haz.	**:** Hazırlayan
Hz.	**:** Hazreti
İFAV	**:** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İHAD	**:** İslam Hukuku Araşaştırmaları Derneği
İMM	**:** İslam Medeniyeti Mecmuası
MEB	**:** Milli Eğitim Bakanlığı
Ö.	**:** Ölümü
r.a.	**:** radiyallahu anh
S.	**:** Sayı
S.A.V.	**:** Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Sad.	**:** Sadeleştiren
T.y.	**:** Tarihi yok
TDV	**:** Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	**:** Tercüme eden
V.d.	**:** Ve devamı
V. dğr.	**:** Ve diğerleri
Vb.	**:** Ve benzeri
Y.y.	**:** Y.y.
Y.y.y.	**:** Yayım yeri yok

ÖNSÖZ

Müslümanların sayısının artması ve gayr-i Müslimlerle beraber yaşamaya başlamanın neticesinde Medine dönemi, Mekke döneminden farklı olarak canlı bir sosyal hayata sahne olmuştur. Toplumsal hayatın canlanması sonucunda ise cevaplanması gereken birçok soru ile çözülmesi gereken birçok mesele ortaya çıkmıştır. Vahiy süreci, bu sorulara cevap, sorunlara çözüm üreterek devam etmiştir. Nitekim Medine döneminde nazil olan ayetler içerik ve uslûb açısından Mekke döneminde nazil olan ayetlere nazaran farklılık arzetmektedir.

Cuma namazının farz kılınmasıyla birlikte hutbe Hz. Peygamber (SAV) için etkili bir irşad vasıtası olmuştur. Hutbelerinde dini konuların dışında ictimâi ve siyasi meselelere de yer veren Peygamber Efendimizin hutbeleri çoğunlukla Kur'an ayetlerinden meydana gelmiştir. Hatta cuma hutbelerinde bazen Kaf Suresini okuduğu rivayet edilmiştir. Bu sebeple sahabe onun hutbelerinin tamamını rivayet etme ihtiyacı hissetmemiştir.

Son Nebî'nin vefatından sonra topluma dini ve siyasi anlamda halifeler liderlik yapmaya başlamıştır. Hulefâ-i Râşidin de hutbeyi etkin bir irşad vasıtası olarak kullanmıştır. Ancak raşid halifeler döneminde hutbenin siyasi otorite için bir meşruiyet sembolü haline dönüşmeye başladığı da tespit edilmiştir.

Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde hutbe-devlet ilişkisi artarak devam etmiştir. Ancak ne yazıkki hutbenin siyasi değerine verilen önem içeriğine verilmediği için, artık hutbeler birbirinin tekrarı halinde, tegannili ve seciyeli okunan ve halktan neredeyse kimsenin anlamadığı metinler haline gelmiştir.

Osmanlı'nın son dönemleriyle Cumhuriyetin ilk yıllarında hutbeler üzerinde yoğun bir ıslah çalışması yapılmıştır. Günümüzde hutbeler Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanıp okutulmaktadır.

Hutbelerle ilgili gerek tez gerekse makale formatında birtakım çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, hutbelerde ayetlerin yorumlanması noktasında takip edilen yöntem üzerinde yeterince durulmamış olması, bizi bu çalışmayı yapmaya sevkeden en etkili âmil olmuştur. Bu çalışmayla hutbelerin Kur'ân'ı anlama ve anlatma noktasında ne derece önemli bir fonksiyona sahip olduğu ortaya konulmaya

çalışılacaktır. Aynı zamanda kadim geleneğimizin sahip olduğu birikim içerisinde yer alan tefsirlerden küçük de olsa bir parçayı bu vesileyle aktarmış olacağız.

Çalışmanın her aşamasında mesai mefhumu gözetmeksizin desteğini esirgemeyen ve danışman hocalığımı da yaparak beni onurlandıran değerli hocam Prof. Dr. Ali Rıza GÜL'e minnet ve şükranlarımı sunuyorum. Çalışma boyunca önerilerinden istifade ettiğim, tezime önemli katkılarda bulunan kıymetli hocam Doç. Dr. İlhami GÜNAY'a, ayetlerin anlamlandırılması noktasında yardımlarını gördüğüm Hattat Mahmut ŞAHİN hocama, üzerimde emeği bulunan bütün hocalarıma ve akademik çalışmam süresince desteğini hiç esirgemeyen sevgili eşime teşekkür ediyorum.

Ahmet ERCAN

Eskişehir-2019

GİRİŞ

I. Konusu ve Problemi

Cuma hutbeleri bu tezin ana konusunu oluşturmaktadır. Hutbelerde İslam'ın iman, ibadet ve ahlakla ilgili ilkeleri yanında ülke gündemini meşgul eden toplumsal problemlere ve milli-manevi daha pek çok konuya yer verilmektedir. Bu konular hakkında Müslümanlara önemli mesajlar iletilmektedir. Bu sebeple hutbeler, toplumun bilgilendirilmesi ve yönlendirilmesi noktasında azami derecede önem arzetmektedir.

Hutbelerde önemli miktarda Kur'ân ayetine yer verildiği bilinmektedir. Hutbede verilen mesajın doğru anlaşılması ve etkili olabilmesi için konuya en uygun ayetlerin seçilmesi ve bu ayetlerin sahih bir yöntemle tefsir edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde cuma hutbesi gerektiği şekilde fonksiyonunu icra edemeyebilir. Ancak hutbenin özünü oluşturan Kur'an ayetlerinin yorumlanması sırasında ayetlerin yer yer bağlamı dışında kullanıldığı ve tefsir ilminin ilkelerine aykırı manaların yüklenebildiği düşünülmektedir. Keza, yeterli miktarda ayet kullanılmadığı da göze çarpmaktadır.

Ülkemizde irad edilen hutbeler hakkında yapılmış çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Ancak ulaşabildiklerimiz arasında, hutbelerde kullanılan ayetlerin tefsir yöntemiyle ilgili yeterli akademik çalışma mevcut değildir. Bu alanın boş bırakılmış olması ciddi bir eksikliktir. Diyanet İşleri Başkanlığının (DİB) hazırlamış olduğu hutbelerle ilgili böyle bir çalışmanın yapılmamış olması önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

II. Amacı ve Önemi

Cuma hutbeleri, Türkiye'de yaklaşık yirmi iki milyon Müslümana ulaşmaktadır. Bu sebeple hutbeler içerisinde yer alan her bir kelimenin dikkatle seçilip yazılıyor olması gerekmektedir.

Hutbelerle ilgili yapılmış pek çok çalışma mevcuttur. Bunlara; hutbelerde kullanılan hadislerin tahric edilmesi, hutbelerin dini iletişim açısından

değerlendirilmesi, hutbelerin dini tebliğ açsından önemi, hutbelerdeki kadına ilişkin söylemler, hutbelerin toplumu eğitmedeki etkileri, hutbeler örneğinde DİB'in din algısı ve hutbelerin din eğitimi açısından değerlendirilmesi gibi çalışmalar örnek verilebilir.

Hutbeler hakkında tefsir ilminin ilkelerini kapsayan detaylı bir çalışma ise bulunmamaktadır. Ancak yapılan literatür taraması neticesinde farklı çalışmalar içerisindeki küçük bölümlerde kısmi değerlendirmelere yer verildiği görülmüştür. Mesela "Vaaz ve Hutbelerde Kur'ân'a Yeterince Yer Verilmemesi ve Ayetlerin Uygun Bağlamda Kullanıl(a)maması Problemi" başlıklı bir makale bulunmaktadır.[1] Bu makalede, hutbelerde bağlamı dışında kullanılan üç adet ayetin incelendiği anlaşılmıştır.

Bunun dışında "2010-2012 Yıllarında Okunan Hutbelerin Tahlili (Kilis İli Örneği)" isimli çalışmanın elli beş-elli sekizinci sayfaları arasında, "Okunan Ayetlerin Tahlili" başlığı altında çok kısa bir değerlendirme bulunmaktadır. Bu değerlendirmede 2010-2012 yılları arasında Kilis ilinde okunan hutbelerde geçen ayet numaraları tespit edilerek Kur'ân'ın ne kadarına tekabül ettiğinin hesaplanmasıyla yetinilmiştir. Seksen ve seksen üçüncü sayfalar arasında ise "Okunan Ayetlerin Hutbenin Konusu İle Uyumu" başlığı altında hutbeler çok kısa bir ayet-konu uyumu değerlendirmesine tabi tutulmuştur.[2]

Hutbeler konusunda yapılmış olan bu çalışmaların çok faydalı olmakla beraber daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulduğu da göz ardı edilmemelidir. Bu sebeple bu çalışmada cuma hutbelerinde hangi tefsir yönteminin takip edildiği, tefsir kaynaklarına ne kadar bağlı kalındığı ve Kur'ân'ın doğru anlaşılması noktasında hangi problemlere çözüm üretildiği sorularına cevap aranacaktır. Kullanılan ayetlere yüklenen manâların tefsir metodolojisi açısından bir temelinin bulunup bulunmadığı ortaya konularak, hutbelerin mahiyeti tespit edilmeye çalışılacaktır.

---

[1] Abdurrahman Ateş, "Vaaz Ve Hutbelerde Kur'ân'a Yeterince Yer Verilmemesi ve Âyetlerin Uygun Bağlamda Kullanılamaması Problemi", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3 – 4 Kasım 2007)*, ed. Mehmet Bulut, (Ankara: DİB Yayınları, 2008): 474-475.

[2] Ahmet Vural, *2010-2012 Yıllarında Okunan Hutbelerin Tahlili (Kilis İli Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, 2015), 55-58; 80-83.

Bu çalışmayla hutbelerin iyileştirilmesine, geliştirilmesine ve günümüz tefsir araştırmalarına katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Ancak yapacağımız bu çalışmanın yeterli olacağı asla düşünülemez. Belki bu alan için yapılmaya çalışılmış çok küçük bir katkı olarak kabul edilebilir.

III. Metodu ve Planı

Bu araştırmanın temelini literatür taraması oluşturacaktır. Cuma hutbeleri başta olmak üzere, konuyla ilgisi olduğu düşünülen kitaplar, ansiklopedi maddeleri, makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri, sözlükler, süreli yayınlar ve konuya katkı sağlayabileceği düşünülen farklı çalışmalardan da yararlanılacaktır. Bu kaynaklardan elde edilen veriler titizlikle tasnif edilecek ve değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Çalışmanın iki ana bölümden oluşturulması düşünülmektedir. Birinci bölümde hutbenin tanımı yapılıp öneminden bahsedilecektir. Ayrıca Hz. Peygamber'den (SAV) günümüze kadar geçen süreçte hutbenin uygulama biçimi araştırılacaktır.

İkinci bölümde ise DİB'in yayımladığı cuma hutbeleri tefsir ilmi açısından tahlile tabi tutulacaktır. Ancak alanın çok geniş olması nedeniyle çalışılacak hutbeler 2017 yılıyla sınırlı tutulacaktır. 2017 yılı hutbelerinin tercih edilme sebebi ise bu tezin başladığı tarihte en güncel hutbe metinleri olmalarıdır. Tahlil yapılırken öncelikle hutbelerin başında yer alan ayet metni ve meali olduğu gibi aktarılacaktır. Mealde olası bir hata veya eksik tespit edilmesi durumunda farklı bir mealle karşılaştırılmak suretiyle eleştirisi yapılacaktır. Bu karşılaştırma işleminde Diyanet meali esas alınacaktır.[3] Daha sonra tefsir kaynaklarından faydalanılarak kullanılan ayetlerin bağlamı tespit edilmeye çalışılacaktır. Bağlamı dışında kullanılan ayetlerin yerine kullanılabilecek başka ayetler önerilecektir.

Sağlıklı bir çalışmanın yapılabilmesi için hutbelerin konularına göre tasnif edilmesi de zaruri görülmektedir. Tasnif noktasında birçok alternatiften söz

[3] Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010).

edilebilir. Çünkü bir hutbede birden fazla konuya temas edilebilmektedir. Mesela Ramazan ayı ile ilgili bir hutbede hem ibadet konularından hem de ahlaki ilkelerden bahsedilebilmektedir. Şirk, anne-babaya iyi davranmak, iyilik, namaz, kibir ve tevazu gibi farklı konuların bir arada işlendiği hutbeler de görülebilmektedir.

Bu durum, hutbelerin hangi başlıklar altında değerlendirilebileceğine karar vermeyi güçleştirmektedir. Bu sebeple tasnif konusunda tercih edeceğimiz yöntemin tamamen kusursuz olması beklenmemelidir. Daha doğrusu hangi tasnif ve başlıklandırma yöntemini tercih edersek edelim, mutlaka eleştirilebilecek yönleri olabilir. İşte bu noktada tartışmaya mahal vermemek amacıyla, DİB'in yayımladığı din hizmetleri raporu esas alınacaktır.[4] Yani bu raporda hutbelerle ilgili yer alan tasniften yararlanılacaktır.

Sonuç bölümünde toplanan veriler genel bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Herhangi bir problemin tespit edilmesi durumunda öncelikle sorunun nedenleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Akabinde problemlerin giderilmesi noktasında çözüm önerileri sunulacaktır.

[4]DİB, "2016 Faaliyet Raporu", erişim: 28 Mayıs 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Raporlar/2016%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf.

1. BÖLÜM

HUTBE KAVRAMI

1.1. HUTBENİN TANIMI ve ŞARTLARI

Aslı Arapça olan "H-T-B" (خطب-يخطُب) kökünden türeyen hutbe[1] bir topluluk karşısında yapılan etkileyici konuşma anlamına gelir ve dini literatürde cuma ve bayram namazlarının icrası esnasında irad edilen, nasihat içeren konuşmaları ifade eder.[2] Nevevî, hutbenin Araplar nezdinde düz ve secili bir konuşma metni olduğunu ifade etmekle beraber, Maverdî'nin "va'z ve tebliğ içeren bir kelamı telif etmek/meydana getirmektir" tarifini de tercih etmektedir.[3] Hutbe için kaynağı imam, hedef kitlesi cemaat, kanalı söz ve beden dili, mesajı ise dini ve ahlaki öğütler olan bir dini iletişim vasıtasıdır da denilebilir.[4]

"Ey iman edenler! Cuma günü namaz için ezan okunduğu zaman Allah'ı zikretmeye koşun" (Cuma 62/9) mealindeki ayette geçen "Allah'ı zikretmek" ifadesiyle kastedilenin hutbe olduğunu belirten fıkıh alimleri, RasüI-i Ekrem'in "benim nasıl kıldığımı görüyorsanız namazı öyle kılın"[5] emrini ve hutbesiz cuma namazı kıldırmamış olduğunu dikkate alarak, cuma hutbesinin farz olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.[6]

Ebu Hanife'ye göre hutbenin rüknü olarak Allah'a hamd, O'nu tehlil ve tesbih etmek yeterlidir.[7] Hutbe dört mezhebe göre, birbirinden kısa bir fasıla ile ayrılan iki kısımdan oluşmaktadır.[8]

---

[1] M. Halil Çiçek, "Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi1/1* (Ocak 2013): 2; Kadir Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2009), 337.

[2] Mustafa Baktır, "Hutbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 425; Halise Kader Zengin, "Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)", *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu – II (Ankara, 30 Mart - 01 Nisan 2012)*, (Ankara: DİB Yayınları, 2013): 124.

[3] Çiçek, "Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi", 2.

[4] Kasım Kocaman, *Dini İletişimde Hutbe*, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2006), 60-107.

[5] Buhari, "Ezan", 18.

[6] Baktır, "Hutbe", 18: 425.

[7] Baktır, "Hutbe", 18: 425; Serahsî, *Mebsût*, trc. Mustafa Cevat Akşit, (İstanbul: Gümüşev, 2008), 2: 45-47.

[8] M. Talât Karaçizmeli, "Dört Mezhebe Göre cuma ve Bayram Hutbeleri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi 10/106-107* (Mart – Nisan 1971): 110.

1.2. HUTBENİN AMACI ve ÖNEMİ

Hutbenin amacı cemaati dini konularda aydınlatmaktır.[9] Başka bir ifade ile dini bir bilgiyi, düşünceyi veya konuyu belli bir usule göre cemaate sunma ve benimsetme amacı olan hutbe, halkın en fazla dinleme fırsatını bulduğu yaygın din eğitimi ve irşad vasıtasıdır.[10]

Hutbe Allah ve Rasülü'nün mesajlarını ve toplumu ilgilendiren önemli gelişmeleri, dolayısıyla İslamî geleneği/medeniyeti geniş halk kitlelerine aktarmanın etkili bir yoludur. Yani her hafta dünya üzerinde aynı amaç doğrultusunda bir araya gelmiş on milyonlarca insana hitab etme fırsatı sağlayan pratik bir yöntemdir.[11] Bu bakımdan hutbe İslam'ın insanlığı ıslah etmeyi hedefleyen toplumsal mesajlarını, yani medeniyet projesini, toplumun farklı katmanlarına aşılama noktasında ele geçirilmez bir fırsattır.[12] Bu noktada İsmail Celfin tarafından yapılmış olan bir alan araştırmasına göre katılımcıların %85,3'ünün inancında ve dini yaşantısında hutbelerin etkili olduğu ortaya konulmuştur.[13]

Farklı bir araştırmaya göre ülkemizdeki yirmi altı milyon civarı erkek nüfusun yaklaşık on beş-on sekiz milyonu cuma namazı kılmakta, dolayısıyla hutbe dinlemektedir.[14] DİB'in yayınlamış olduğu farklı bir araştırma sonucuna göre ise Almanya'da bir buçuk milyon, Türkiye'de yirmi iki milyon kişinin cuma ve bayram namazlarına katıldığı ortaya konulmuştur.[15] Cuma namazına katılanların sayısıyla ilgili verilerdeki bu farkın, araştırmaların yapıldığı tarihlerden kaynaklandığı

---

[9] Baktır, "Hutbe", 18: 425.
[10] Recai Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", *Dini Araştırmalar 1/2* (Eylül-Aralık 1998): 6-7.
[11] DİB, "Hutbenin Mahiyeti ve Önemi", erişim: 20 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Documents/Hutbenin%20%C3%96nemi%20ve%20Mahiyeti.pdf.
[12] Çiçek, "Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi", 7.
[13] İsmail Celfin, *Din Toplum İlişkisi Bakımından Cuma Hutbeleri 2012-2014 Çağlayancerit Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2016), 61.
[14] Ahmet Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", *I. Din Şûrası Tebliğ Ve Müzakereleri (Ankara, 1-5 Kasım 1993)*, (Ankara: DİB Yayınları, 1995): 146.
[15] Nevzat Âşık, "Tebliğ ve İrşad Açısından Cami", *Cami Yazıları* ed. İsmail Derin (Ankara: DİB Yayınları, 2012), 129.

düşünülmektedir. İslam dünyasının geneliyle ilgili ise iki yüz ile üç yüz milyon arasında bir rakamdan bahsedilmektedir.[16]

Hutbelerin yazılması, okunması ve denetlenmesi hususundaki yetki bir devlet kurumu olan DİB'e verilmiştir. Bu da halkın din anlayışını dönüştürme fonksiyonuna sahip olması açısından kontrol altında tutulması gereken bir iletişim aracı olduğunu göstermekte,[17] dolayısıyla hutbenin önemini ortaya koymaktadır.

1.3. DİN EĞİTİMİ AÇISINDAN HUTBE

Hz. Peygamber'in Ranuna vadisinde okuduğu ilk hutbe[18] ile son hutbesi olan Veda hutbesi[19] karşılaştırılarak incelendiğinde, insanların dini ve sosyal davranışlarını geliştirici nitelikte eğitsel değer taşıyan mesajlar içerdikleri görülecektir.[20] Bu sebeple hutbeler, iyiye, güzele ve doğruya sevkeden öğüt, irşat ve tezkir kavramlarını ve bu kavramlardan hâsıl olan işlevleri kapsaması nedeniyle bir eğitim faaliyeti olarak görülebilir. Din merkezli olan bu insanlık eğitimi içinde veya diğer bir ifadeyle genel eğitim içerisinde hutbe gerçekten önemli yere sahiptir.[21] Bu anlamda hutbe için, öğretmeni imam-hatip, muhtevası dini ve ahlaki bilgiler, öğrencisi ise cemaat olan bir dini eğitim vasıtası/süreci olduğu söylenebilir.[22]

Hutbeler aynı zamanda cami içi din eğitimi etkinlikleri arasında yer alması hasebiyle bir yaygın din eğitimi faaliyeti olarak da görülmelidir.[23] Toplumun her kesimine dini bilgiler vermenin yanında milli değerleri aşılamak, kardeşlik, özveri, hoşgörü gibi meziyetler ile hayatı yorumlama becerisi kazandırmak ve aynı zamanda

---

[16] Kemal Güran, "Müslüman Bir Toplumun Aydınlatılmasında Cuma ve Bayram Hutbelerinin Önemi (Tebliğ Özeti)", *Dini Konularda Toplumun Aydınlatılması ve Dinin Farklı Yorumlanmasından Kaynaklanan Problemler ve Çözüm Yolları (Ankara, 23 – 27 Kasım 1998)*, (Ankara: DİB Yayınları, 1998): 23.
[17] Zengin, "Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)", 146.
[18] M. Asım Köksal, *İslam Tarihi*, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1978), 1: 98.
[19] Köksal, *İslam Tarihi*, 10: 252-261.
[20] Şükrü Keyifli, "Cami İçi Din Eğitimi Ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler", *Ekev Akademi Dergisi 17/55* (Bahar 2013): 79.
[21] Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", 12.
[22] Muhammet Döner, *Yaygın Din Eğitiminde Hutbelerin Rolü*, (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2004), 33.
[23] Keyifli, "Cami İçi Din Eğitimi Ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler", 75-76.

dini ritüellerin doğru bir şekilde yerine getirilmesine yardımcı olmak, yaygın eğitimin amaçlarındandır. Bu açıdan, Medine döneminden Cumhuriyet dönemine kadar geçen sürecin sınırlılıkları da göz önüne alındığında, hutbenin ne derece önemli bir yaygın din eğitimi faaliyeti olduğu ortaya çıkmaktadır.[24]

Dinin vermek istediği mesajın hedef kitlesinin insanlar olması ve sürecin eğitsel bir değer taşıması nedeniyle, hutbeler aynı zamanda bir dini iletişim süreci olarak kabul edilmektedir.[25] Hutbeyi dinleyenlerin eğitim durumu ne olursa olsun gerçekten maksadına uygun olarak hazırlanan bir hutbenin insanların zihninde ve hayatında iz bırakma potansiyeli vardır. Özellikle öğrenim durumu yükseldikçe, dinlenilen vaaz ve hutbelerin düşünce ve tutumlar üzerinde daha etkili olduğu, zihniyet değişiminde büyük farklılıkların meydana geldiği anlaşılmıştır.[26]

Bu bilgiler ışığında, yaygın din eğitimi faaliyetleri arasındaki yeri, insanların zihniyet ve tutumları üzerindeki etkisi ve Hz. Peygamber'in (SAV) dini bilgiyi aktarma aracı olarak kullanması, hutbelerin eğitsel fonksiyonunun öne çıkartılması gerektiğini[27] ortaya koymaktadır. Asr-ı saadetten günümüze, İslam tarihi boyunca insanların dini konuları öğrenmelerini sağlayan bir eğitim faaliyeti olan hutbeler,[28] bu fonksiyonunu sürdürmeye devam edecektir.

1.4. DEVLET VE HUTBE

Hz. Peygamber (SAV) döneminden itibaren hutbenin toplumu bilgilendirme ve yönlendirme noktasında önemli bir iletişim kanalı haline geldiği muhakkaktır. Toplumu yönetenlerin böylesine etkili bir aracı kullanmaktan imtina etmeyeceği de gayet tabidir. Çünkü hutbenin dini referanstan kaynaklanan vakarı ve heybeti sayesinde sahip olduğu etkileyici yönü devlet yöneticilerini cezbetmektedir. Bugüne

[24] Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", 8; Keyifli, "Cami İçi Din Eğitimi Ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler", 72.
[25] Keyifli, "Cami İçi Din Eğitimi Ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler", 72.
[26] Niyazi Usta, "Yaygın Din Eğitimi Hizmetlerinin Zihniyet Değişimindeki Rolü", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3 – 4 Kasım 2007)*, ed. Mehmet Bulut, (Ankara: DİB Yayınları, 2008): 471.
[27] Keyifli, "Cami İçi Din Eğitimi Ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler", 79.
[28] Keyifli, "Cami İçi Din Eğitimi Ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler", 78.

nazaran iletişim imkânlarının da kısıtlı olduğu dönemlerde, hutbenin siyasi açıdan önemi bir adım daha öne çıkmaktadır.

Medine'ye hicretle birlikte Hz. Peygamber'in (SAV) toplu namaz kıldırarak hutbe irad etmesi ve bu hutbede itaat kavramına vurgu yapması Müslüman toplumun siyasal açıdan belli bir güce ulaştığını gösteren ilk işarettir.[29] Hz. Peygamber'in vefat ettiği gün Ensâr'ın Benî Saide'nin sakîfesinde, henüz defin işleminin dahi gerçekleşmediği esnada halife seçmek için toplanması üzerine Hz. Ömer (r.a.), daha sonra "Medine'deki ilk hutbem" diyeceği bir hutbe irad etmiştir. Bu hutbede Ömer'in, Hz. Peygamber'in ilk hutbesinde olduğu gibi itaat unsuruna dikkat çekerek Müslümanları Hz. Ebubekir'e (r.a.) biate davet etmesi, Hz. Peygamber'den sonra siyâsî otoritenin nasıl kurulduğuna dair güzel bir örnek teşkil etmektedir.[30]

Hz. Ebu Bekir halife seçildikten sonra takip edeceği siyasetin temel prensiplerini açıklayıcı mahiyette bir hitabede bulunmuş, diğer üç halife ve valiler de göreve başladıktan sonra benzer konuşmalar yaparak bu geleneği sürdürmüşlerdir.[31] Ancak ilerleyen süreçte fetihlerin artması ve buna mukabil coğrâfî sınırların hızla genişlemesi sebebiyle devlet başkanının bizzat hutbe vermesi mümkün olmayınca, hutbede adının geçmesi bile bağımsızlık ve otorite sembolü olarak yeterli sayılmaya başlanmıştır.[32]

Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı dönemleri boyunca hutbede halifenin adının anılarak kendisine dua edilmesi hilafetin sembolü olarak görülmeye devam etmiştir. Hatta takva sahibi olarak tanınan Nureddin Mahmud Zengi gönderdiği bir fermanla, hatiplerin övgüde aşırı gitmemelerini ve kendisini hutbede layık olmadığı vasıflarla anmamalarını emrederek sade dua cümlelerinin okunmasını istemiştir.[33] Osmanlı payitahtına çok uzak bölgeler olan Açe, Cava, Seylan, Batavya, Sumatra gibi Hint okyanusundaki küçük Müslüman devletler ile Hindistan'da ve Kaşgar'da

---

[29] Cahit Külekçi, "İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinde Hutbe Uygulaması", (Ankara: 2013): 314.
[30] Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye*, trc. Mehmet Keskin, (Çağrı Yayınları, t.y.), 6: 425-429; Külekçi, "İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinde Hutbe Uygulaması", 315.
[31] İbn Kesîr, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye*, 7: 365-369; Baktır, "Hutbe", 18: 426.
[32] Külekçi, "İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinde Hutbe Uygulaması", 307.
[33] Baktır, "Hutbe", 18: 426.

bile sömürgeci batı devletlerine karşı siyasi destek elde etmek için hutbeler Osmanlı sultanı adına okunmuştur.[34] Yavuz Sultan Selim'in Arafatta kendi adına hutbe okunmasına karşılık teşekkür amacıyla Mekke ve Medine halkına her yıl ikiyüzbin altın ve hububat yolladığı da kayıtlarda geçmektedir.[35]

Her ne kadar hilafet makamı ve monarşi düzeni yerini yeni bir rejime bırakmış olsa da, Cumhuriyet döneminde de hutbe-devlet ilişkisinin geçmişte olduğu şekilde devam ettiği görülmektedir. Cumhuriyetin ilanından sonra birbiri ardına bazı devrimlerin yapıldığı bilinmektedir. Bunlardan birisi de şapka inkilabıdır. Ancak halk, dini hassasiyeti sebebiyle bu dayatma karşısında direnç göstermiştir. Yapılan bir araştırmada; Şapkanın kullanılmasının dinen mahzuru olmadığına dair bir yazı kaleme alındığı ve bu yazının 1925 yılının Kasım ve Aralık aylarında hutbe olarak okunduğu ifade edilmektedir.[36]

Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze doğru yol alındığında ise Türkiye siyasi tarihinin dönüm noktalarından biri olan ve halkın vicdanında derin izler bırakan 27 Mayıs darbesiyle karşılaşılacaktır. Darbenin hemen akabinde 27 Mayıs darbesinin övüldüğü bir hutbe okutulmuştur. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bu hutbeden bir kesit paylaşılacaktır:

"Aziz cemaat! Kahraman ordumuzun hummalı çalışmaları ve semereli gayretleri cümlemizin malumudur. Bu yolda bize düşen millî, dinî ve insanî vazifelerimiz vardır. Her şeyden evvel şunu bilmeliyiz ki Türk milleti cesur ve olgun ve necip bir millettir. Asla haksızlığa, adaletsizliğe tahammülü yoktur. Varlığını ve egemenliğini vatan ve millet uğrunda feda etmekten çekinmeyen ulvi bir millettir. Zira ecdadından aldığı tecrübe bunu iktiza ettirmektedir. Fatihlerin, Yavuzların, Yıldırım ve Atatürk'ün izinden giden kahraman bir milletiz. İşte Milli Birlik Komitesi ve âzası bu ulvi milleti temsil etmektedir."[37]

---

[34] Baktır, "Hutbe", 18: 427; Zengin, "Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)", 125.
[35] Metin Hasırcı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, (İstanbul: Merve Yayınları, 2003), 7: 390.
[36] Zeki Tan, "Hutbe Dilinin Yeniden İnşası", *Uluslararası Din Ve Dil Sempozyumu (Iğdır, 30 Kasım 2018)*, (Iğdır: Iğdır Üniversitesi Yayınları, 2018), 165.
[37] Tan, "Hutbe Dilinin Yeniden İnşası", 165.

Farklı bir çalışmada yapılan bir tespite göre; Günümüz hutbelerinde ülke ve vatanın dışarıdan gelecek tehditlere karşı savunulması öğütlenmekte, ancak haksız yöneticilere karşı çıkılmasını ve eleştirilmesini tavsiye eden ayet ve hadislere yeterince yer verilmemektedir. Bunun yanında, siyasal iktidarın bütün icraatlarını meşrulaştıran bir hutbe bulunmamaktadır. Ancak siyasal iktidarın icraatlerine karşı önemli ölçüde muhalif olan bir hutbe de bulunmamaktadır.[38]

Devletin, istediği mesajları ulaştırma gayesiyle hutbeleri etkin bir şekilde kullanması, dini bir ritüeli, halka ulaşma aracı olarak gördüğüne delil sayılabilir.[39] Ancak hutbenin, devletin bir haberleşme kanalından ibaret olduğu da iddia edilmemelidir.[40]

1.5. HUTBENİN TARİHİ SEYRİ

1.5.1. Hz. Peygamber (SAV) ve Hutbe

Hz. Peygamber (SAV) kendisine risalet görevinin verilmesiyle birlikte, Allah'ın buyruklarını ulaşabildiği herkese aktarmak için çaba sarfetmiştir. Ancak Mekke dönemi müşriklerin ağır baskısı altında geçtiği için kendisine inananlarla birlikte toplu ibadet etmesi ve onlara toplu şekilde hitap etmesi çok mümkün olmamıştır. Bu sebeple karşılaştığı insanlarla genelde birebir sohbet etmiş, inanmayanı Allah'a inanmaya davet etmiş, Müslümanlara Allah'ın yeni buyruklarını aktarmıştır.

Hz. Muhammed (SAV) hicretin emredilmesinden sonra kendisine inananlarla birlikte Medine'ye hicret edince, müşriklerin baskısından kurtulduğu için dini tebliğ etme noktasında büyük bir rahatlığa kavuşmuştur. Hz. Peygamber Medine'de inşa ettirdiği mescidde Müslümanlara vaaz etmeye başlamış, bunun yanında farklı devlet ve kabile başkanlarına elçiler göndererek veya mektup yazarak da tebliğ görevine

[38] Asuman Banu Hülür, *İnançlara Yönelik Söylemin İdeolojik İnşası: Cuma Hutbeleri*, (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2014), 405-407.
[39] Zengin, "Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)", 146.
[40] Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", 12.

devam etmiştir. Ancak Hz. Peygamber'in (SAV) risalet hayatı boyunca tebliğ için kullandığı en önemli ve etkin vasıtalardan birisi şüphesiz hutbe olmuştur.[41]

Hz. Peygamber cuma günü müslümanlar mescidde toplanıncaya kadar evinde bekler, onlar toplanınca evinden çıkıp mescide girerdi. Cemaata selam verdikten sonra hemen minbere çıkar, yüzünü insanlara çevirir ve onlara yine selam verdikten sonra otururdu. Bilal kalkar ezan okumaya başlar; o ezanı bitirince Hz. Peygamber ayağa kalkar, beklemeden ve ayakta olmak kaydıyla iki hutbe okur, ikisi arasında bir müddet oturur ve dinlenirdi.[42] Kendisini dinleyenlerin başka bir şeyle meşgul olmalarına da asla izin vermezdi.[43] Kılıca dayanarak hutbe vermesi, minberin önünde veya herhangi bir basamağında dua okuması veya kıbleye dönerek dua ettiğine dair herhangi bir rivayete rastlanmamıştır.[44]

O, hutbeyi önce okuyup, sonra cuma namazını kıldırmıştır. Her ne kadar Hz. Peygamber'in hutbeyi namazdan sonra okuduğunu iddia edenler olsa da,[45] yapılan araştırmalar Hz. Peygamber'den günümüze kadar her zaman önce hutbenin irâd edildiğini, sonra cuma namazının kılındığını,[46] dolayısıyla bunun yersiz bir iddia olduğunu ortaya koymuştur.

Hz Peygamber'in (SAV) hutbelerinde inanç, ibadet, ahlâk, muamelat, ukûbat, sosyal hayat ve iktisat[47] gibi hayatın her alanına dair çeşitli konulara yer verdiği tespit edilmiştir. Ancak O, bu konuları işlerken çoğunlukla Kur'an'dan ayetler okumuştur. Hz. Peygamber'in hutbelerinin birçoğunu Kur'an ayetlerine tahsis etmesi

---

[41] Çiçek, "Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi", 8.
[42] İbn Kayyim el-Cevziyye Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Zâdü'l-Meâd Fî Hedyi Hayri'l-İbâd*, (İklim Yayınları, t.y.), 1: 170-174; Hasan Ali Görgülü, "Hazreti Peygamber'in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi 3* (1996): 176.
[43] Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", 146.
[44] Görgülü, "Hazreti Peygamber'in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları", 176-177.
[45] Yunus Vehbi Yavuz, "Fıkıh-Kur'an Karşılaştırması", *Kur'an Mesajı 6* (İstanbul: 1998): 40.
[46] Abdullah Benli, "Cuma Hutbesinin Öne Alınması İddiası Üzerine", *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi 16,17,18* (Nisan, Mayıs, Haziran 1999): 183-195.
[47] Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", 169.

sebebiyle ashabın hutbeleri nakletme ihtiyacı hissetmediği şeklindeki rivayetler de onun hutbede Kur'ân'a verdiği önceliğe işaret etmektedir.[48]

Bir araştırmada Hz. Peygamber'in hutbede müşahhas bir anlatımı tercih ettiği, soru-cevap metoduna yer verdiği, dikkat çekmesi için söze ara verdiği ve muhataplarının bilgi seviyesini de dikkate alarak onların dikkatini çekecek tarzda cümleler kurduğu[49] ifade edilmektedir.

Farklı bir tespite göre; Hz. Peygamber hutbe irad ederken orada olanlara hitap ettiği kadar olmayanlara da hitap etmiştir. Çağdaşlarını muhatap aldığı kadar gelecek nesilleri de muhatap almış ve peygamberlik duyarlılığıyla beşeriyete uyarılarda bulunmuş, insanlığın saptığı noktaları vurgulamıştır.[50] Yani kıyamete kadar gelecek olan bütün insanları kapsayan evrensel bir anlatım tekniği kullanmıştır.

Bunların yanında Cevzî'ye göre Peygamber Efendimiz hutbe için ne bıkkınlık verecek derecede uzun, ne de bir maksat hâsıl olmayacak kadar kısa; ikisinin arasında mutedil bir süre kullanmıştır. Aynı zamanda son derece canlı ve dikkat çekici bir üslup ile jest ve mimiklerini de kullanmış, yer yer gözleri kızararak ve sesini yükselterek, hatta bir orduyu inzar ediyormuşçasına gazabı şiddetlenerek[51] hutbe irad etmiştir.[52]

Son olarak Hz. Peygamber'in hitabeti ve hutbeleriyle ilgili bir araştırmada yapılan tespitin konuya katkısı olacağı düşünülmektedir:

"Hz. Muhammed (s.a.s.), her zaman manayı en güzel şekilde yansıtan veciz bir formu esas kabul etmiştir. Onun sözleri, akıl terazisinden geçmiş, vicdan

---

[48] İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-Meâd Fî Hedyi Hayri'l-İbâd*, 1: 170-174; Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", 148; M. Kâmil Yaşaroğlu, "DİB'in Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/1* (Bahar 2016): 100.

[49] Yunus Macit, "Vedâ Hutbesinin Günümüz İrşad Hizmetlerinin Verimliliği Açısından Değerlendirilmesi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*: 109-114.

[50] H. Ahmet Özdemir, "Son Peygamber'in (SAV) Son Mesajı Olarak Vedâ Hutbesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (2005): 106; Fikret Karaman, "İslami Tebliğin Evrenlliği ve Veda Hutbesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Diyanet İlmi Dergi 30/3* (Temmuz, Ağustos, Eylül 1994): 96-97.

[51] İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-Meâd Fî Hedyi Hayri'l-İbâd*, 1: 170-174; Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", 146.

[52] Hz. Peygamber'in hutbeleri için ayrıca bk. Yusuf Taşan, *Dini Tebliğde Hutbenin Yeri ve Hz. Peygamber'in Hutbe Tarzı*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 68-75.

mihengine vurulmuş, kalp samimiyetiyle yoğrulmuştur. Peygamberimiz dinî, siyasî, askerî, hukukî veya sohbet türündeki bütün hutbelerinde (konuşmalarında) hitabet ve belâgatin en güzel örneklerini ortaya koymuştur. Hutbeleri, teşbihin, temsilin, mecazın, kinayenin, istifham ve kasemin en etkileyici örnekleriyle bezenmiştir. Genellikle kısa ve vecîz olan hutbeleri, çarpıcı bir giriş ve bitişe; sağlam bir mantık örgüsü ve kompozisyona sahiptir. Bu yönüyle peygamberimizin hutbeleri, Câhiliye döneminin bütünlükten uzak hutbelerinden ayrılmaktadır.

Peygamberimizin hutbelerinde, üslubunda, günümüzde, sözlü veya yazılı anlatıma gereksinim duyan her düzeydeki insana, siyasî, sosyal ve bilhassa dinî alanda söz söylemek makamında olan insanlara yol gösterecek, yardım edecek pek çok güzel örnek mevcuttur. Onun hutbeleri, hangi düzeyde olursa olsun insanları aydınlatmakla yükümlü olan ve sürekli güzel örnekler bulma telaşındaki din tebliğcilerinin, vaiz ve hatiplerin dikkatini celp etmesi gereken eşsiz bir rehberlik örneği ortaya koymaktadır."[53]

1.5.2. Hz. Peygamber'den (SAV) Sonra Hutbe

Hz. Peygamber'in vefatından sonra en yakın dostları halife seçilmiş, Peygamber'den öğrendikleri şekilde İslam'ın hak ve adalet ilkelerine bağlı kalarak, hem dini hem siyasi anlamda Müslümanları yönetmeye devam etmişlerdir. Tebliğ yöntemi olarak onunla aynı yolu takip etmişler; ya bizzat kendileri veya görevlendirdikleri kimseler Müslümanları hutbelerle irşad etmeye devam etmişlerdir.[54] Onlar da hutbede Kur'ân ayetlerine ağırlık vermişler, ama zaman zaman yönetimle veya diğer meslelerle ilgili hususları anlatmak için de hutbeyi bir vasıta olarak kullanmışlardır.[55]

Hz. Ebubekir'in (r.a.) hilafet dönemi, vefatı sebebiyle kısa sürmüştür. Ayrıca Hz. Peygamber dönemi toplumunun sosyal ve siyasi yapısı fazla bir değişiklik

---

[53] Üsmetullah Sami, *Arap Dili Belâgatı ve Retorik Açısından Hz. Muhammed (s.a.s.)'in Hutbeleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012), 82-83.
[54] Görgülü, "Hazreti Peygamber'in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları", 173.
[55] Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", 11.

olmadan devam ettiği için Hz. Ebubekir'in hutbe yönteminde bir farklılık görülmemiştir. İbn Kesîr'in aktardığına göre Hz. Ömer (r.a.) devrinden itibaren hızla büyüyen İslam coğrafyasında karşılaşılan ulaşım güçlüğü gibi engeller ile ekonomik sebepler halifenin dini ve idari görevleri tek başına yürütmesini imkânsız kıldığı için, şehir merkezlerine atanan valilere idari görevlerinin yanında dini görevler de verilmiştir. Ayrıca önemli merkezler başta olmak üzere bütün şehirlere, kasaba ve köylere mescitler inşa edilmiştir.[56]

Şekil olarak Hz. Ömer'in (r.a.) hutbelerinde de bir farklılık görülmemektedir. Hatta Hz. Peygamber'in (SAV) hutbe verirken gerekli gördüğü hallerde cemaate müdahalede bulunduğunu bildiği için, Hz. Ömer de halifeliği döneminde bir hutbe esnasında sonradan mescide girip oturan bir sahabeye "Bu hangi saat böyle?" diyerek çıkışmıştır.[57] Hz. Peygamber'den sonra Ebubekir döneminde olduğu gibi Ömer zamanında da cumanın ezanı hatip minbere oturduktan sonra okunmuş, ezan bittikten sonra hatip ayağa kalkarak hutbesini irad etmiştir.[58]

Hz. Osman (r.a.) dönemine gelindiğinde ise Medine'nin nüfusu bir hayli artmış, dolayısıyla cuma namazına gelen Müslümanların sayısı çoğalmıştır. Büyüyen şehirde ezanın daha iyi duyulabilmesi ve kalabalık olan cemaatin hutbeye yetişebilmesi için Hz. Osman asıl cuma ezanını mescidin dışında okutmuş, buna ilave olarak hatibin minbere çıkmasından sonra okunacak ikinci bir ezan daha ihdas etmiştir.[59] Bu uygulamaya günümüzde de aynı şekilde devam edilmektedir.

Hz. Ali (r.a.) kendinden önce uygulana gelen hutbe geleneğini sürdürmüştür. Ancak onun döneminde gelişen siyasi konjonktüre paralel olarak hutbeye dair bazı yeni uygulamaların ilave edildiği tespit edilmiştir. Şöyle ki; artık halifenin ve sultanın ismi hutbede zikredilmeye başlanmıştır. Bunu uygulayan ilk kişi Hz. Ali'nin Basra valisi olan Abdullah b. Abbas (r.a.) olmuştur. Mustafa Baktır'a göre Hz. Ali'nin adının hutbede okunması, Ali (r.a.) ile Muaviye b. Ebu Süfyan (r.a.) arasında

---

[56] İbn Kesîr, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye*, 7: 220-229; Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", 11.
[57] Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", 147.
[58] Görgülü, "Hazreti Peygamber'in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları", 176.
[59] İbn Kesîr, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye*, 7: 238-247; Baktır, "Hutbe", 18: 425.

ortaya çıkan anlaşmazlık döneminde onun hilafetinin alameti sayılmış, halkın sükût ederek dinlemesi ise Hz. Ali'ye biat olarak kabul edilmiştir.[60]

Hulefa-i Raşidinden sonra Emevi yönetimi döneminde İslam coğrafyasında meydana gelen birçok siyasi olay neticesinde Müslümanlar arasında kırılmalar yaşanmış ve siyasi idare ile dini otorite birbirinden ayrılmıştır. Hatta bu dönemde Hz. Ali'ye ve birçok sahabeye dil uzatılmaya başlanmış, hutbede bile onlara sövmek adet haline gelmiştir. Emevi halifelerinden olan Ömer b. Abdülaziz bu çirkin âdeti kaldırmak amacıyla hutbenin sonunda dört halife ve tabiin için dua içeren "Allah'ım! doğru ve vefakar olan dört halifeden; Efendimiz Ebu Bekr, Ömer, Osman ve Ali'den, (cennetle) müjdelenen on kişiden geri kalanlardan, Mustafa'nın ev halkından, ensardan, muhacirden ve tabiinden ceza gününe kadar razı ol!" manasındaki cümleler ile "Muhakkak ki, Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder; çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor." manasına gelen Nahl suresi doksan birinci ayetinin okunmasını uygulamaya koymuştur.[61]

Abbasiler döneminin başlarında da halifeler bizzat kendileri hutbe irad etmekte idiler.[62] Ancak sonra gelen halifeler özel durumIar dışında hutbe okumayı ve namaz kıldırmayı bırakmış, bunun neticesinde hutbe sadece hatip tarafından yapılan bir konuşma haline gelmiştir.[63]

Selçuklu ve Osmanlı yönetimlerinde cuma hutbesi dini tebliğin yanında, doğrudan veya sembolik olarak siyasi muhteva taşımaya devam etmiştir.[64] Osmanlı dönemindeki hutbelerde Besmele, Fatiha ve İhlâs sureleri ile güzel ahlak, içkinin kötülükleri ve hicri ayların faziletleri gibi konuların ele alındığı; ayrıca ileri gelen sahabelerin, müctehidlerin ve büyük din âlimlerinin faziletlerinden bahsedildiği

---

[60] Baktır, "Hutbe", 18: 426.
[61] Görgülü, "Hazreti Peygamber'in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları", 224, 225, 227; İbn Teymiyye Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*, Muhammed Reşad Tahkiki, 1. baskı, 1986, 4: 160; Hayrettin Karaman, *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, (İstanbul: 1988), 1: 35.
[62] İbn Kesîr, *el-Bidâye Ve'n-Nihâye*, 10: 108-111.
[63] Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", 13.
[64] Hasırcı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 1: 77, 82; Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", 13-14.

görülmektedir.[65] Ayrıca hutbelerin dini bilgi vermenin yanında siyasi, sosyal ve kültürel kamuoyu oluşturma aracı olarak kullanıldığı da[66] ifade edilmektedir. Cumhuriyet dönemine doğru ise Osmanlı coğrafyasının tamamında hutbeler neredeyse birbirinin tekrarı olan, nağmeyle okunan[67] ve muhtevalarının çok fazla dikkate alınmadığı Arapça metinler haline gelmiştir.[68] Okunan Arapça hutbenin halk tarafından anlaşılmasını sağlamak için de başta Eyüp Camii olmak üzere Sultan Selim, Fatih, Bayezid, Süleymaniye, Sultan Ahmed ve Ayasofya gibi büyük camilerde, namazdan sonraki vaazları esnasında hutbeyi cemaate açıklamak üzere cuma vaizi ve selâtin şeyhliği olarak da anılan "Kürsü Şeyhleri" görevlendirilmiştir.[69]

İkinci Meşrutiyetle beraber hutbelerin yeniden düzenlenerek muhteva ve dil açısından geliştirilmesi gerektiği ifade edilmeye başlanmış, bu konuda örnek çalışmalar da ortaya konulmuştur.[70] Bu konuda dönemin basınında yer alan değerlendirmelerde hutbelerin tegannili ve seciyeli değil, kısa ve öz bir Türkçeyle nutuk şeklinde okunması, mevzu hadislere, hurafelere ve bidatlere yer verilmemesi ve hatiplerin iyi yetiştirilmelerinin gerekliliği gibi hususların ele alındığı görülmektedir.[71] 1909'da medreseleri modernleştirme çalışmalarının başlaması sonucu hutbeleri irad edecek olan imamların da çağın gerektirdiği şekilde bir eğitim sürecinden geçirilmeleri için Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba türünden okullar açılmıştır.[72]

1910 yılında Şeyhülislam olan Musa Kazım Efendi hutbeyle ilgili köklü bir değişiklik yapmak istemiş ancak muvaffak olamamıştır. Bunun dışında hutbelerin namazdan önce ve namazdan sonra Türkçe olarak izah edilmeleri veya Arapçasından

---

[65] Yaşaroğlu, "DİB'in Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 95.
[66] Zengin, "Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)", 125.
[67] Hutbelerin sanatkârane bir şekilde oluşturulan tekerleme şeklindeki ibarelerinin ortaya çıkışı da bu döneme rastlar. Bk. Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", 13.
[68] Yaşaroğlu, "DİB'in Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 94-95.
[69] Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı*: 213.
[70] Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", 212.
[71] Yaşaroğlu, "DİB'in Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 95.
[72] Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", 19.

sonra Türkçesinin verilmesi ve yayın organlarında Türkçelerinin yayınlanması gibi yöntemlerin teklif edildiği ve çok sayıda örnek hutbenin yayımlandığı[73] aktarılmaktadır. Bunların neticesinde 24 Kasım 1922 tarihinde Abdülmecid'in halife olarak seçilmesinden sonra Fatih Camiinde Murahhaslar Heyeti Başkanı Müfid Efendi tarafından ilk defa Türkçe hutbe okunduğu[74] tespit edilmiştir.

Hutbenin Arapça girişten sonra yapılan vaaz ve nasihat bölümünün Türkçe okunması uygulaması Cumhuriyet dönemi başlarında ülke geneline yayılmıştır.[75] Ancak mevcut hatiplerin arzulanan seviyede olmaması nedeniyle Ahmed Hamdi Akseki tarafından bir kitap çalışması yapılmış ve 1927'de Arap alfabesi kullanılarak Türkçe Hutbe adıyla basılmıştır.[76] DİB tarafından daha sonra farklı tarihlerde on beş civarında daha hutbe kitabı yayımlanmıştır.[77]

Uzun bir süre DİB tarafından hazırlanan kitaplardan istifade edilmesiyle veya her görevlinin kendisinin yazması suretiyle hutbe hizmeti yerine getirilmiştir. 1962'de Diyanet İlmi Dergi, 1968'de Diyanet Gazetesi ve daha sonra bu gazetenin yerine çıkarılan Diyanet Aylık Derginin yayın hayatına başlamasıyla birlikte ise hutbe metinleri aylık olarak yayımlanmaya başlamıştır. DİB tarafından 1989 yılında yayınlanan genelgeyle, hutbe olarak başkanlık tarafından yayımlanan metinlerin okunacağı ifade edilmiştir. 1992 yılından itibaren ise hutbeler Din İşleri Yüksek Kurulu bünyesinde teşkil edilen özel bir komisyon tarafından aylık olarak planlanıp hazırlanmaya başlamıştır. Ağustos 2002'de il müftülüklerine gönderilen bir yazıyla hutbede önce ayet sonra hadis okunması, hutbenin ikinci bölümünde başta Hz. Peygamber'e, sonra bütün Peygamberlere, ardından dört halifeye ve ehl-i beyte dua edilmesi istenmiştir.[78] Haziran 2006 tarihinde merkezi hutbe uygulamasının kaldırılmasıyla, hutbe hazırlama faaliyetine teşkilatta çalışan her din görevlisinin katılması sağlanmaya çalışılmıştır.

---

[73] Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", 213-214.
[74] Baktır, "Hutbe", 18: 428.
[75] Yaşaroğlu, "DİB'in Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 96.
[76] Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", 215.
[77] Yaşaroğlu, "DİB'in Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 96.
[78] Zengin, "Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)", 122.

2007 yılında yayınlanan bir genelgeyle hutbelerde sevgi, hoşgörü, acıma duygusu, düzenli ve tutumlu yaşama, sosyal dayanışma ve yardımlaşmanın önemi gibi konularla, fitne, tefrika, bölücülük, lüks, israf ve düzensiz yaşamanın kötülükleri ve zararlarının işlenmesinin talep edildiği görülmektedir. Tabi bunu yaparken iç ve dış politik konulara girilmeden, aşırı, kırıcı ve itham edici ifadelerden, bıktırıcı ve mesnetsiz sözlerden, siyaset ve şahsiyat yapmaktan kaçınılması; samimî, duygulu, ölçülü, yapıcı, uyarıcı, teşvik edici, sevdirici ve müjdeleyici ifadeler kullanılarak, dinî bütünlüğü, millî birlik ve beraberliği güçlendirecek konulara ağırlık verilmesi istenmiştir.[79]

2013 yılında Başkanlık daimi genelgesinde yapılan bir değişiklikle il ve ilçe irşad kurulları oluşturulmuş ve hutbe hazırlama görevi il irşad kurullarına verilmiştir.[80] Ancak hutbelerle ilgili değişiklikler bunlarla sınırlı kalmayıp tekrar merkezi hutbe uygulamasına geçilmiştir. Günümüzde hutbeler DİB Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesinde bulunan İrşad Daire Başkanlığı tarafından hazırlanmaktadır.

Son yıllarda DİB'in hutbe hizmetleri üzerine farklı araştırmaların yapıldığı tespit edilmiştir. Bu araştırmalara göre; 1995 yılında Ankara Müftülüğü tarafından belirlenen hutbe konuları içerisinde inanç konusuna hiç değinilmediği, hazırlanan hutbelerde %47 oranında ibadet, %28 ahlak, %15 toplumsal hayat, %6 İslam tarihi ve %4 oranında diğer güncel konulara yer verilmiştir. 1999 yılında DİB tarafından hazırlanan elli dört hutbenin yaklaşık %30'unun itikat, ibadet ve ahlak konularına, %30'unun dini-milli gün ve gecelerin anlam ve önemini anlatmaya, %40'ının ise sevgi, barış, kardeşlik, birlik-beraberlik, çevre, eğitim, sağlık ve diğer sosyal muhtevalı konulara ayrıldığı anlaşılmıştır. 2001-2005 yılları arasında okunan iki yüz yetmiş üç hutbenin ise; %46,2 inanç ve ibadet konularıyla, %18 özel gün ve gecelerle, %36 sosyal ve iktisadi konularla ilgili olduğu tespit edilmiştir.[81]

Beş yüz doksan yedi hutbe üzerinde yapılan başka bir araştırmaya göre günümüz hutbelerinde yaklaşık otuz farklı hitabın kullanıldığı; üç yüz on üç hutbeye

[79] Yaşaroğlu, "DİB'in Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 101.
[80] Yaşaroğlu, "DİB'in Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 97-100.
[81] Yaşaroğlu, "DİB'in Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 101-102.

"Muhterem Müslümanlar" denilerek başlandığı, bunun yanında 2001-2010 yılları arasında en çok kullanılan ilk hitabın "Muhterem Müslümanlar", 2011'de "Muhterem Kardeşlerim" olduğu, ikinci en çok kullanılan hitabın ise "Kardeşlerim" olduğu tespit edilmiştir.[82] Bunun yanında hutbelerde çoğunlukla erkeklere hitap edilmekle beraber, cinsiyetten arındırılmış bir dil kullanıldığı da[83] elde edilen bulgular arasındadır. Ancak kullanılan dilin cinsiyetten arındırılması noktasında biraz daha dikkatli davranılmalıdır. Çünkü bir başka araştırmanın sonucunda hutbelerde işlenen annelik, evlilik, insan hakları, iffet, örtünme ve eğitim gibi konularda erkekler lehine bir söylemin kullanıldığı tespit edilmiştir.[84]

Ziya Şen'in yapmış olduğu bir anket çalışmasında ankete katılanların hutbede ayet ve hadislere daha fazla yer verilmesi ve Hz. Peygamber'in hayatımızdaki önemine değinilmesi talebleriyle karşılaşılmıştır. Ayrıca karı-koca hakkı, kul hakkı, fıkhî meseleler, eğitim-öğretim ve çocuklarla ilgili konular, İslam'ın hoşgörü dini olduğu, insan hak ve hürriyetinin önemi, sevgi ve saygı, cami âdab ve erkânı, cemaatin birbiriyle selamlaşması ve tokalaşması gibi konuların işlenmesinin de cami cemaati tarafından arzu edildiği sonucu ortaya çıkmıştır.[85]

Yirmi üç yıl boyunca Diyanet Gazetesinde yayımlanan yedi yüz elli yedi adet hutbe üzerinde yapılan bir çalışmaya göre; İnanç ve ibadetle ilgili otuz dört, ağaç yetiştirme ve ormanı korumakla ilgili on iki, orduyu techiz, vatan sevgisi ve milli zaferlerle ilgili yirmi dokuz, hacla ilgili on iki, çeşitli hastalıklara karşı korunmakla ilgili yirmi dokuz, cami ile ilgili on, çalışma ile ilgili dokuz, kardeşlik ve milli birlik beraberlikle ilgili yirmi hutbe olduğu tespit edilmiştir.[86] Yine Diyanet Gazetesinde yayımlanan hutbeler üzerine yapılan farklı bir araştırmaya göre, 1972 yılında yayımlanan iki adet hutbede hiç ayet kullanılmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca

---

[82] Yaşaroğlu, "DİB'in Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 104-105.
[83] Yaşaroğlu, "DİB'in Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 102.
[84] Zuhal Özdural, *Diyanet İşleri Başkanlığının Cuma Hutbelerinde Kadına İlişkin Söylemler (Aydın Kadınların Değerlendirmesiyle)*, (Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Ankara Üniversitesi, 2005), 64.
[85] Ziya Şen, "Camilerde Okunan Hutbelerin Mevcut Durumunun Değerlendirilmesi Ve Daha Mükemmel Hâle Gelmesi İçin Bazı Teklifler", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3 – 4 Kasım 2007)*, ed. Mehmet Bulut, (Ankara: DİB Yayınları, 2008): 498-499.
[86] Vahdettin Akgün, "Diyanet Gazetesinde Yayınlanan Hutbe Konuları", *Diyanet İlmi Dergi 30/2* (Nisan-Mayıs-Haziran 1994): 78.

araştırmacıya göre 72 yılı hutbeleri, geleneksel İslamın din algısına yakın dururken 2011 yılı hutbeleri çağdaş din söylemlerinden etkilenmiş görünmektedir.[87]

DİB'in on dört il ve ilçedeki camilerin iki bin altı yüz seksen iki cemaatı arasında anket yöntemiyle yaptırdığı bir araştırmada; Hutbelerin güncel olaylar hakkında cemaati aydınlatıcı ve yönlendirici olmasının talep edildiği sonucuna ulaşılmıştır.[88]

DİB'in yayımladığı hutbeler üzerine yapılan bir çalışmada, hutbelerde verilen hadis sayısının yetersiz olduğu, hatta önemli sayıdaki hutbede hiç hadise yer verilmediği tespiti yapılmıştır.[89] Farklı bir çalışmaya göre bu sorun, hutbenin konu ve başlık seçiminden kaynaklanmaktadır. Yani hutbenin konusuna ve başlığına takılı kalan yazarın ufku daralmakta, bu konu ve başlıkla ilgili hadis bulamadığında konuyu farklı şekillerde araştırmayı da düşünememektedir.[90] Başka bir çalışmada hutbelerde kullanılan uzun hadislerin ihtisar edilerek alındığı, bunun neticesi olarak da hadisin bağlamından koparıldığı ifade edilmektedir.[91] Buna ilave olarak bazı hadislerin hutbelerde tekrar tekrar kullanıldığı, hatta farklı konular için bile aynı hadislerin kullanıldığı, farklı bir araştırmada ortaya konulmuştur.[92]

Kilis ili örneğinde yapılan bir araştırmada, bazı hutbelerin sadece tarihlerinin değiştirilmesi suretiyle her yıl tekraren okunduğu, bazı hutbelerde kullanılan ayetlerin konuyla ilgisinin bulunmadığı ve benzer konulu hutbelerde hep aynı ayetlerin kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır.[93]

---

[87] Halil Arslan, *Diyanet İşleri Başkanlığının Din Algısı: 1972 ve 2011 Yılları cuma Hutbeleri Örneği*, (Yüksek Lisasns Tezi, Harran Üniversitesi, 2015), 101-102.
[88] Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", 150-151.
[89] Yusuf Ay, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yayımladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahrici ve Genel Değerlendirmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2008), 162.
[90] Mehmet Sırrı Şık, *Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 2008-2011 Yıllarında Hutbelerde Kullanılan Hadislerin Değerlendirilmesi (Diyarbakır-Batman ve Mardin İlleri)*, (Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2013), 144-145.
[91] Mevlüt Şahiner, *Camilerde Hutbe ve Diyanet İşleri Başkanlığı Kayseri İl Müftülüğü Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahriç ve Tahlili (2006-2010)*, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2012), 292.
[92] Ahmet Aslantaş, *Diyanet İşleri Başkanlığının Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahriç ve Tenkidi (2001-2005)*, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009), 140-142.
[93] Ahmet Vural, *2010-2012 Yıllarında Okunan Hutbelerin Tahlili (Kilis İli Örneği)*, (Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, 2015), 80-83; Mehmet Suna, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Toplumu Eğitmedeki Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1996), 38-41.

2001-2004 yılları arasında yayımlanan hutbelerde kullanılan hadisler hakkında yapılan araştırmada, başta Kütüb-i Tis'a olmakla birlikte, Riyâzü's-Sâlihîn, Tâc, el-Edebü'l-Müfred, Mecmeu'z-Zevâid, Mişkâtü'l-mesâbîh, el-Câmiu's-sagîr, et-Tergîb ve't-terhîb, Keşfu'l-hafâ, Feyzu'l-kadîr, Muhtâru'l-ehâdîs, Hadîs ve Seçme Hadîsler gibi farklı özelliklere sahip eserlere başvurulduğu, yani hadis kullanımında ana kaynaklar üzerinde sebat edilmediği anlaşılmıştır.[94]

Hutbelerde tasavvufî metinlere de yer verildiği tespit edilmiştir. Bu noktada çoğunlukla Yunus Emre, Mevlâna, Hoca Ahmet Yesevî ve Hacı Bektâş-ı Velî'nin eserlerinden yararlanılması,[95] bu şahsiyetlerin toplumun tamamına yakını tarafından hürmete layık görülmesi sebebiyle olabilir.

Bir araştırmada dikkat çekilen nokta ise; Vatandaşın sorumlulukları söz konusu olduğunda hutbelerin inanç, ibadet, ahlak ve sosyal konular etrafında işlendiği, ancak vatandaşın hakları söz konusu olduğunda konuların kategorileştirilemeyecek derecede sınırlı kaldığıdır.[96]

Yapılan bir araştırmada, günümüzde medyada gündem olan bazı olayların cuma hutbelerine konu edildiği ortaya koyulmuştur. Bunun topluma birlik beraberlik ruhu kazandıracağı ve farklılıklara saygı, anlayış ve merhamet gibi konularda toplumsal bir bilinç oluşmasına katkı sağlayabileceği ifade edilmektedir.[97]

Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar yayımlanmış olan hutbeler üzerine; Hutbelerin konularını, süresini, dil ve uslûb özelliklerini, sunum şeklini, hutbede kullanılan ayet ve hadislerin miktarını ve hutbelerin hazırlanmasına dair yürütülen stratejiyi araştıran ve eleştiren birçok yazının kaleme alındığı

---

[94] Yaşaroğlu, "DİB'in Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 103-104.
[95] Yaşaroğlu, "DİB'in Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 104.
[96] Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", 146-147.
[97] Mustafa İnce, "Medyada Yer Alan Bazı Toplumsal Olayların, Cuma Hutbelerinde Konu Olarak İşlenmesi Üzerine Bir Değerlendirme", *1. Uluslar arası İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi (Karabük, 23 – 25 Kasım 2018)*, ed. Mustafa Yiğitoğlu, (Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2018): 816.

anlaşılmıştır.[98] Bunlardan konumuzla ilgili olan kısmının bu çalışmaya alınmasıyla yetinilmiştir.

[98] Bk. Şen, "Camilerde Okunan Hutbelerin Mevcut Durumunun Değerlendirilmesi ve Daha Mükemmel Hâle Gelmesi İçin Bazı Teklifler", 501; Çiçek, "Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi", 1; Mehmet Yaşar, "İmam-Hatiplerin Kendi Hutbelerini Okuması", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3 – 4 Kasım 2007)*, ed. Mehmet Bulut, (Ankara: DİB Yayınları, 2008): 477; Zülfikar Durmuş, "Bilgi Edindirme Amacı Olarak Hutbe", *IV. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (Ankara, 12 - 16 Ekim 2009)*, (Ankara: DİB Yayınları, 2009): 840-845; Abdurrahman Ateş, "Vaaz Ve Hutbelerde Kur'ân'a Yeterince Yer Verilmemesi ve Âyetlerin Uygun Bağlamda Kullanılamaması Problemi", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3 – 4 Kasım 2007)*, ed. Mehmet Bulut, (Ankara: DİB Yayınları, 2008): 474-475.

2. BÖLÜM

HUTBELERİN TEFSİR İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ

Bu bölümde tahlil edilecek hutbeler DİB'in yayımladığı din hizmetleri raporu[1] esas alınmak suretiyle sınıflandırılacaktır. Bu rapordan faydalanılarak tasnif edilen hutbeler sırasıyla inanç, ibadet, ahlak, sosyal hayat, dini-milli-özel gün ve haftalar, aile, helaller ve haramlar, ekonomik hayat, eğitim ve insan başlıkları altında değerlendirilecektir. Alt başlıkların belirlenmesinde de yine söz konusu rapordan yararlanılacaktır.

2.1. İNANÇ KONULU HUTBELER

İnanç konulu altı adet hutbe sırasıyla iman, Allah'a iman, peygambere iman ve ahirete iman başlıkları altında incelenecektir.

2.1.1. İman

"Allah Katında Din İslam'dır" isimli hutbede[2] Allah katında makbul olan tek dinin İslam olduğu belirtilmektedir. Hutbenin başında "Şüphesiz Allah katında din İslamdır. (اِنَّ الدِّيْنَ عِنْدَ اللهِ الاِسْلَامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْ عِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَمَنْ يَكْفُرْ بِاٰيَاتِ اللهِ فَاِنَّ اللهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ)" (Ali İmran 3/19) ayeti bulunmaktadır. Ancak ayetin metni hutbede tam olarak yer almasına rağmen mealin sadece ilk cümlesi verilmiştir. Hutbede kullanılan her ayetin olmasa da en azından hutbenin başında okunan ayetin mealinin tam olarak verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Ayetin mealinin tam hali şu şekildedir:

---

[1]DİB, "2016 Faaliyet Raporu", erişim: 28 Mayıs 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Raporlar/2016%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf.

[2]DİB, "Allah Katında Din İslam'dır", erişim: 3 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Allah%20Kat%C4%B1nda%20Din%20%C4%B0slamd%C4%B1r.pdf.

"Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır. Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf, aralarındaki ihtiras ve aşırılık yüzünden ayrılığa düştüler. Kim Allah'ın âyetlerini inkâr ederse, bilsin ki Allah hesabı çok çabuk görendir."

Râzî ve Nesefî'ye göre bu ayette Allah, kendisinden başka Tanrı olmadığına ve Allah katında gerçek dinin İslâm olduğuna şehadet etmektedir.[3] Bu açıklamaya istinaden, hutbede bu ayetin kullanılması tefsir yöntemi açısından makul karşılanabilir.

Hutbede; "Her kim İslam'dan başka bir din ararsa, bu kendisinden asla kabul edilmeyecektir. Ve o, ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır" (Âl-i İmran 3/85) ayeti de yer almaktadır. Bu ayetin tefsirinde İsmail Hakkı Bursevî, İslam'dan başka bir dini tercih eden kimselerin, yaptıkları ameller nedeniyle herhangi bir sevap kazanamayacaklarını ifade etmektedir.[4] Bu güzel yoruma da hutbede yer verilerek konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanabilirdi.

Allah katında İslam'dan başka herhangi bir dinin kabul edilmeyeceği belirtilen hutbede Peygamber'in (SAV), vefat etmek üzere olan Yahudi bir gencin Müslüman olması için gösterdiği çaba ve gencin İslam'ı kabul etmesi üzerine sevinmesi hadisesi zikredilmektedir.[5] Devamında ise Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e (SAV) kadar gönderilen bütün peygamberlerin, insanları Allah'a imana ve ibadete çağırdıkları, Kur'ân'a ve Hz. Muhammed'e iman etmeyip uymayanların ise kesinlikle hüsrana uğrayacakları anlatılmıştır.

Bunun yanında İslamafobinin hızla yaygınlık kazandığı belirtilmiş, buna karşı önlem olarak İslam'ın, Kur'an ve Sünnet'e dayalı sahih bilgilerle öğrenilmesinin ve gelecek nesillere aktarılmasının önemine işaret edilmiştir. İslam'ın iman, ibadet ve ahlak esaslarının doğru bir şekilde hayata yansıtılarak insanlığa iyi örnek olunması gerektiği de ifade edilmiştir.

---

[3]Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, trc. Suat Yıldırım v. dğr, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1991), 6: 211-212; Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*, (Beyrut: Dâru'l Kelimetü't-Tayyîb, 1998), 1: 242-243.

[4] İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, (İstanbul: Damla Yayınevi, 1996), 2: 33-34.

[5] Buhârî, "Cenâiz", 79.

İslamofobi sorununun çözümü noktasında sunulan bu öneriler makul olmakla beraber, öncelikle İslamofobinin nedenleri ortaya konulmalıdır. Bu konuda yapılan bir araştırmada dikkat çekici tespitler elde edilmiştir. Bu tespitlere göre sekizinci yüzyıldan itibaren Müslüman ordularının Hristiyan topraklarına düzenlediği seferler ve gerçekleştirilen fetihler başta olmak üzere, Müslümanların İncil'in tahrif edildiğini kabul etmesi, buna mukabil Hristiyanların Kur'ân'ı ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmemeleri İslamofobinin başlıca sebeplerindendir. Ayrıca Avrupalı toplulukların kendilerini modern ve batılı olarak tanıplayıp Asya ve Afrika toplumlarını ikinci sınıf ve barbar olarak nitelendirmeleri, bunun dışında güçlü bir Avrupalı birlikteliği oluşturabilmek için duydukları güçlü düşman ihtiyacını karşılayan en kullanışlı aparatın İslamofobi olması da İslamofobinin nedenlerindendir.[6] İslamofobi konusundaki bu tespitlere hutbede yer verilerek konunun sağlam bir zemine oturtulması sağlanabilir.

Bunun yanında hutbede tavsiye edilen Kur'ân'a ve Sünnet'e dayalı sahih bir din eğitimi için hangi eğitim kurumlarına müracaat edilebileceği veya hangi kitapların okunması gerektiğine dair daha net önerilerde bulunulmasının gerekli olduğu da düşünülmektedir.

2.1.2. Allah'a İman

"Yaratan, Yaşatan, Hidayet Veren Allah'tır" başlıklı hutbede[7] yaratmanın, yaşatmanın ve hidayetin yalnızca Allah'a ait olduğu gerçeğinin işlendiği görülmektedir. Hutbenin başında şu ayetler kullanılmıştır:

"O, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir. O, bana yediren ve içirendir. Hastalandığımda da O bana şifa verir. O, benim canımı alacak ve sonra diriltecek olandır. O, hesap gününde, hatalarımı bağışlayacağını umduğumdur. (اَلَّذِی خَلَقَنِی فَهُوَ

[6] İsmail Safi, *İslamofobinin Tarihsel Kökenleri Ve Nedenleri Üzerine Düşünceler*, (2019), 5-6.
[7] DİB, "Yaratan, Yaşatan, Hidayet Veren Allah'tır", erişim: 3 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Yaratan%20Ya%C5%9Fatan%20Hidayet%20Veren%20Allaht%C4%B1r.pdf.

يَهْدِين وَالَّذِى هُوَيُطْعِمُنِى وَيَسْقِين وَاِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِين وَالَّذِى يُمِيتُنِى ثُمَّ يُحْيِين وَالَّ ذِى اَطْمَعُ اَنْ يَغْفِرَ لِى خَطِيٓـَتِى يَوْمَ الدّين)" (Şuara 26/78-82).

Kur'an Yolu müfessirlerine göre gerçek ve tapılmaya lâyık olan Tanrının; yaratan, hidayete erdiren, yediren, içiren, şifa veren, öldüren, hayat veren ve kıyamet gününde günahları bağışlayan Allah olduğuna dikkat çeken bu ayetler, Hz. İbrahim'in kavminin tapmış olduğu bütün Tanrıların uydurma olduğunu, onlara tapanların da yanlış yolda olduklarını bildirmektedir.[8] Bu bilgiye dayanarak hutbede bu ayetlerin kullanılması tefsir metodolojisi açısından olumlu karşılanabilir.

Hutbede, Allah'ın insanlara, peygamberleri ve kitapları aracılığıyla sırat-ı müstakimi gösterdiği; insanların ise bu yolun yolcusu olarak kötülüklerden uzak durmakla ve iyiliği yeryüzünde yaymakla görevli oldukları ifade edilmektedir. Ancak doğru yolun yolcusu olmak, kötülüklerden uzak durmak ve iyiliği yaymakla ilgili Kur'ân'dan somut bir öneriye rastlanamamıştır. Bu noktada şu ayetlere de yer verilebilirdi:

"Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır." (Âl-i İmran 3/104). "Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar. İyiliği emrederler. Kötülükten men ederler, hayır işlerinde birbirleriyle yarışırlar. İşte onlar salihlerdendir." (Âl-i İmran 3/114).

"Allah'a Sığınmanın En Güzel İfadesi: Muavvizeteyn Suresi" isimli hutbe[9] de 2017 yılında yayımlanan inanç konulu hutbelerden birisidir. Hutbede Felak ve Nas Surelerinin esas alındığı tespit edilmiştir. Hutbenin hemen girişinde bu iki surenin orijinal metinleri ve mealleri şu şekilde verilmiştir:

"De ki: Yarattığı şeylerin şerrinden, karanlığı çöktüğü zaman gecenin şerrinden, düğümlere üfürüp büyü yapan üfürükçülerin şerrinden ve haset ettiği vakit

[8] Hayreddin Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 4: 157.

[9] DİB, "Allah'a Sığınmanın En Güzel İfadesi: Muavvizeteyn Suresi", erişim: 3 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Allah%E2%80%99a%20S%C4%B1%C4%9F%C4%B1nman%C4%B1n%20En%20G%C3%BCzel%20%C4%B0fadesi%20Muavvizeteyn%20Suresi.pdf.

hasetçinin şerrinden sabahın Rabbine sığınırım. (قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَ وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ)" (Felak 113/1-5).

"De ki: İnsanların kalplerine vesvese sokan, pusuya çekilen cin ve insan şeytanının şerrinden insanların Rabbine, insanların Melikine, yani mutlak sahip ve hâkimine, insanların İlâhına sığınırım. (قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ مَلِكِ النَّاسِ اِلٰهِ النَّاسِ مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ اَلَّذِى يُوَسْوِسُ فِى صُدُورِ النَّاسِ مِنَ الْجِنَّةِ وَ النَّاسِ)" (Nas 114/1-6).

Kur'an Yolu müfessirlerine göre Felak ve Nas Sureleri Allah'a sığınmanın en güzel ifadelerindendir.[10] Hutbede de Allah'a sığınma konusunun işlendiği göz önüne alındığında, bu surelerin hutbede kullanılması gayet yerinde olmuştur. Hutbede Felak ve Nas Sureleri hakkında bilgi verilirken, bu surelerin inancımızı, duygularımızı, çaresizliğimizi istismar etmek isteyenler karşısında bizlere ferasetli ve basiretli olmayı ve sadece Allah'a kul olmayı öğrettiği ifade edilmektedir. Nitekim Muavvizeteynle ilgili yaptığımız araştırmanın neticesinde de Felak Suresinin dördüncü ayetinin bu noktaya temas ettiği anlaşılmıştır.

Yine Kur'an Yolu müfessirleri bu ayet için yaptıkları açıklamada "neffâsât" kelimesiyle gerçek büyücü ve üfürükçülerin kastedildiğini, kadın veya erkek, büyü ile meşgul olan herkesin şerrinden Allah'a sığınılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca câhiliye döneminde ipi düğümleyerek ve düğümlere bir şeyler okuyup üfleyerek büyü yapıldığı bilgisi verilerek, ayette düğümlü ipe üflenerek yapılan büyünün etkisinden ve şerrinden değil, bunu yapanların kötülüğünden söz edildiği belirtilmiştir. Yani bu tür işlerle meşgul olanların insanları aldatıp kafalarını karıştırdığı, bilhassa sıkıntılarından kurtulma hususunda insanları gerçeklere yönelmekten ve bilime uygun tedbirlere başvurmaktan alıkoydukları, yanlış yollara ve davranışlara yönlendirdikleri, bu sebeple mü'minlerin büyücü ve üfürükçülere itibar etmemeleri, onlardan uzak durmaları ve onlara değer vermekten sakınmaları gerektiği beyan edilmiştir.[11] Sonuç olarak hutbede bu sureler hakkında yapılan yorumların bazı tefsir kaynaklarında karşılığının olduğu anlaşılmaktadır.

[10] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5: 718.
[11] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal Ve Tefsir*, 5: 721.

"Âyete'l-Kürsi'den Öğrendiğimiz Hakikatler" başlıklı diğer bir hutbenin,[12] konu olarak Bakara Suresinin iki yüz elli beşinci ayetini esas aldığı anlaşılmaktadır. Ancak orijinal metni verilen ayete topluca bir mealin verilmediği görülmektedir. Usul olarak, her hutbenin başında ilk önce ayet metni ve mealinin verilmesi yöntemi uygulanabilirse, hutbelerin daha kolay anlaşılmasına katkı sağlanabilir. Hutbenin başında yer alan "Âyete'l-Kürsî" ismiyle meşhur bu ayet şu şekilde aktarılabilir:

"Allah, kendisinden başka hiçbir ilâh olmayandır. Diridir, kayyumdur. Onu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku. Göklerdeki her şey, yerdeki her şey onundur. İzni olmaksızın onun katında şefaatte bulunacak kimdir? O, kulların önlerindekileri ve arkalarındakileri (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar onun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar. Onun kürsüsü, bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır. (O, göklere, yere, bütün evrene hükmetmektedir.) Gökleri ve yeri koruyup gözetmek ona güç gelmez. O, yücedir, büyüktür.(اَللّٰهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ اَلْحَیُّ اَلْقَیُّوْمُ لَا تَاْخُذُهٗ سِنَةٌ وَّلَا نَوْمٌ لَهٗ مَا فِی السَّمٰوٰتِ وَمَا فِی الْاَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِیْ یَشْفَعُ عِنْدَهٗۤ اِلَّا بِاِذْنِهٖ یَعْلَمُ مَا بَیْنَ اَیْدِیْهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا یُحِیْطُوْنَ بِشَیْءٍ مِّنْ عِلْمِهٖۤ اِلَّا بِمَا شَآءَ وَسِعَ كُرْسِیُّهُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ وَلَا یَـُٔوْدُهٗ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِیُّ الْعَظِیْمُ" (Bakara 2/255).

Hutbe içerisinde ayet hakkında yapılan bir yorumda "اَلْحَیُّ اَلْقَیُّوْمُ " ibaresine, "hayatı veren de alan da O'dur" şeklinde mana verildiği görülmektedir. Ancak Kur'an Yolu isimli tefsirde yer alan ifadelere göre burada, canı bile olmayan bir putun ilâh olamayacağını ifade etmek için "O diridir" buyrulmaktadır. Yani bu hitap, kendi elleriyle yaptıkları putlara tapmakta olan müşriklere cevap mahiyetindedir. Araplar ve diğer milletlerden olan müşriklerin çoğunluğu, Allah'a iman etmekle beraber –her birine ayrı birer işlev atfettikleri– sözde tanrılara da inanmaktaydılar. Yani Allah Teâlâ'nın "bütün varlıkları görüp gözeten, yöneten, bir an bile onları bilgi ve ilgisi dışında tutmayan" anlamına gelen "kayyûm" sıfatının zikredilmesiyle vurgulanmak istenen asıl nokta, hutbede belirtildiği gibi "dünyanın fani, hayatın bir

[12]DİB, "Âyete'l-Kürsi'den Öğrendiğimiz Hakikatler", erişim: 3 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Ayetel%20K%C3%BCrsiden%20%C3%96%C4%9Frendi%C4%9Fimiz%20Hakikatler.pdf.

emanet olduğu bilinciyle yaşamak" değil; "küçük, aracı ve özel görevli tanrılara" gerek olmadığı gerçeğidir.[13]

Hutbede "لاتَاْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ" ayeti için Allah'ın yaratılmışlara özgü niteliklerden münezzeh ve insanlara şah damarından daha yakın olduğu yorumu yapılmaktadır. Bu ibare Allah'ın insanlara şah damarından daha yakın olduğu gerçeğine işaret sayılabilir. Ancak "Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız." (Kaf 50/16) ayeti de bu noktada hutbeye dahil edilebilirdi. Çünkü Allah'ın insana şah damarından daha yakın olduğu bilgisi bu ayette lafzen de zikredilmektedir.

Yine Kur'an Yolu tefsirinde geçen bir yoruma göre "لَا تَاْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ" ifadesiyle, uyku basan veya fiilen uyuyan birinin, gözetim, yönetim ve koruma gibi işleri yerine getirmesinin mümkün olmadığı hatırlatılmaktadır. Böylece daha önce değinilen "hayy ve kayyûm" sıfatlarının pekiştirilerek daha iyi anlaşılması sağlanmaktadır.[14] Elmalılı Hamdi Efendiye göre de Allah Teâlâ'nın kayyûmluğunun kâmil ve kesintisiz olduğu, onu ne gaflet, ne de uyku basmayacağı, daima âlim, daima habîr (her şeyden haberli) olduğu vurgulanmaktadır.[15]

Hutbede "مَنْ ذَا الَّذِى يَشْفَعُ عِنْدَهُ اِلاَّ بِاِذْنِهِ" ayetinin açıklaması yapılırken Allah'ın izni olmadan hiç kimsenin kimseye faydasının ve zararının dokunamayacağı, dolayısıyla onun rızası için sadece salih amellerin, tövbe ve niyazların vesile kılınabileceği belirtilmektedir. Kur'an Yolu müfessirlerinin yaptığı yoruma göre bu ayet, kâfirlerden bir kısmının, Allah'a koştukları ortakların reddedilemez bir şefaat ve geri çevrilemez aracılık hakkına sahip olduklarına inanmalarını ve putlara bu anlayış içinde tapınmalarını eleştirmekte ve onların bu inancının asılsızlığını ortaya koymaktadır. Bunun yanında izne bağlı bir şefaatin bulunduğu, Allah izin vermedikçe ve dilemedikçe kimsenin böyle bir yetki ve imkâna sahip olamayacağı ifade edilmektedir.[16] Yani Elmalılı'nın da ifade ettiği gibi bu ayet, Allah'tan şefaat umulamaz anlamına gelmez, bilakis Cenab-ı Hak dilerse, özel veya genel şefaate izin

[13] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1: 399.
[14] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal Ve Tefsir*, 1: 400.
[15] Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Şura Yayınları), 2: 128.
[16] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1: 400.

verebilir.[17] Dolayısıyla hutbede yapılan yorumda şefaat noktasında yeterince aydınlatıcı bir izahın yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Fahruddin Râzi'ye göre ayette geçen "وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ" cümlesiyle Allah-u Teâlâ'dan başka hiç kimsenin her şeyi bilemeyeceğine işaret edilmektedir.[18] Ancak hutbede yapılan yorumda her daim hakkın yanında yer almak, hakikatin tercümanı olmak ve hak ve hakikatin önündeki engelleri kaldırmak gerektiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla ayetten yapılan bu çıkarımın ayetin bağlamıyla bir ilgisinin olmadığı anlaşılmıştır.

2.1.3. Peygambere İman

Peygambere iman konusunun işlendiği "Sünnet: Nebevi Kılavuz" isimli hutbede[19] kullanılan ayeti tefsir eden Kur'an Yolu müfessirleri, Allah sevgisi ve Allah'a itaatle, onun peygamberine uyma ve getirdiklerine teslim olma arasında sıkı bir bağ olduğunu söylemişlerdir.[20] Bu sebeple hutbede kullanılan bu ayetin yerinde bir tercih olduğu söylenebilir:

"(Resûlüm!) De ki: 'Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. (قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ)" (Ali İmran 3/31).

Hutbenin başında ayet ve hadis mealleri verildikten sonra iman esaslarından birisinin de peygamberlere iman olduğu, bu sebeple mü'minlerin Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e (SAV) kadar gönderilmiş olan bütün peygamberlere iman etmeleri gerektiği belirtilmektedir. İslam'ın iki ana kaynağından birisinin Kur'ân'ı Kerim, diğerinin ise Hz. Peygamber'in (SAV) sünneti olduğu vurgulanmıştır. Kur'an'da peygambere imanın yanında itaatin de emredildiği, dolayısıyla Peygamber'in örnek hayatı olmadan Kur'ân'ın doğru anlaşılmasının mümkün olmadığı ifade

---

[17] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 129.
[18] Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 5: 402-424.
[19] DİB, "Sünnet: Nebevi Kılavuz", erişim: 3 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/S%C3%BCnnet%20Nebevi%20K%C4%B1lavuz.pdf.
[20] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1: 543.

edilmektedir. Sünnete tabi olmanın ise dünya ve ahiret saadetine vesile olacağı, Peygamber'e gönülden bağlı herkesin sünnet ehli olduğu ve hiçbir kimse veya topluluğun kendisini sünnetin tek hamisi olarak görmeye hakkının olmadığına dikkat çekilmiştir. Buna mukabil sünneti itibarsızlaştırmaya ve devre dışı bırakmaya yönelik gayretlerin başarılı olamayacağı da ifade edilmektedir.

Peygambere iman noktasında, imanın kalp ile tasdikten ibaret olması nedeniyle bir zorluk görülmemektedir. Ancak itaat kavramının sonuç olarak bir eylemi gerektirdiği göz önünde tutulduğunda ise Peygamber'e itaatin ne şekilde gerçekleşeceği sorusu gündeme gelmektedir. Bu noktada şu ayete yer verilebilir:

"Ey iman edenler! Size hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman, Allah'ın ve Resûlü'nün çağrısına uyun ve bilin ki Allah, kişi ile kalbi arasına girer. Yine bilin ki, onun huzurunda toplanacaksınız." (Enfal 8/24).

Ayrıca Allah'a ve Peygamberine itaati emreden ayetlerin siyak-sibakını inceleyerek hangi bağlamda itaatin emredildiğini somut bir şekilde ortaya koymak gerekmektedir. Mesela "Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz. Kâfirler için hazırlanmış ateşten sakının. Allah'a ve Peygambere itaat edin ki size merhamet edilsin." (Âl-i İmran 3/130-132) ayetleri örnek gösterilebilir. Bu ayetlerden Peygamber'e itaat etmiş olmak için faiz yemekten kaçınmanın şart olduğu anlaşılmaktadır. Hutbede bu şekilde somut ve insanların hayatına dokunabilecek örnekler verilmelidir.

2.1.4. Ahirete İman

"Cennet Yolcusu Olabilmek" isimli hutbede[21] cennete girmenin şartlarının ana hatlarıyla ele alındığı görülmektedir. Bu şartlar bir ayet vasıtasıyla şu şekilde dile getirilmektedir:

[21]DİB, "Cennet Yolcusu Olabilmek", erişim: 3 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Cennet%20Yolcusu%20Olabilmek.pdf.

“Rabbinizin mağfiretine, genişliği göklerle yer arası kadar olan ve takva sahipleri için hazırlanmış bulunan cennete koşun. (وَسَارِعُوا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمٰوَاتُ وَالاَرْضُ اُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ)” (Ali İmran 3/133).

Tercih edilen bu ayet oldukça vurgulu olup insanları cennete sevkedecek ameller işlemeye teşvik etmektedir. Böylesi güçlü ifadelerin cemaat üzerinde uyandıracağı etki izahtan varestedir.

Râzi bu ayette bir hazfin bulunduğunu ve buna göre mananın “Rabb'inizin mağfiretini icap ettiren şeylere koşuşun” şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmiştir. Allah’ın mağfiretini kazanmanın ise emrettiklerini yapıp yasakladıklarını terketmekle mümkün olacağını, dolayısıyla bu ayette de emredilenleri yapmaya, nehyedilen şeyleri bırakmaya koşmanın emredildiğini ifade etmiştir.[22] Hutbede bu ayetin kullanılması, ayetin bağlamı açısından uygun bir seçim olmakla beraber ayetin manasındaki bu inceliğe de dikkat çekilerek konunun daha iyi anlaşılması sağlanabilirdi.

Cennetle ilgili bu hutbede insanlara iki hayatın bahşedildiği ve bunlardan ilki olan dünya hayatında başarılı olunduğu takdirde cennete kavuşulacağı, aksi takdirde sonucun hüsran olacağı belirtilmiştir. Cennete girebilmek için gereken şartlardan birincisinin iman, ikincisinin ibadet ve üçüncüsünün ise güzel ahlak olduğu ifade edilmiştir. Bunlardan iman şartı şu şekilde açıklanmaktadır:

“Cennete giden yola imanla girilir. Zira ebedi kurtuluş, imandan geçer. Allah’ın varlığına ve birliğine, O’nun peygamberlerine, meleklerine, kitaplarına, ahiret gününe, kaza ve kaderin Allah’tan olduğuna gönülden inanmak mümin olabilmenin ilk şartıdır.”

İşte bu noktada “Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, mü'minler de (iman ettiler). Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler ve şöyle dediler: ‘Onun peygamberlerinden hiçbirini (diğerinden) ayırt etmeyiz.’ Şöyle de dediler: ‘İşittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz!

[22] Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, 7: 65-67.

Senden bağışlama dileriz. Sonunda dönüş yalnız sanadır.'" (Bakara 2/285) ayetine de yer verilebilir.

Yine hutbede "Cennete giden yolda ilerleyebilmenin şartı ibadettir, salih ameldir. İhlasla kılınan namaz, samimiyetle tutulan oruç, hac, zekât, kurban nasıl birer ibadetse, sırf Allah rızası gözetilerek yapılan her güzel iş de bir ibadettir" ifadeleri yer almaktadır. Bu konuda da "Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar. Namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirler. Allah'a ve Resûlüne itaat ederler. İşte bunlara Allah merhamet edecektir. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir" (Tevbe 9/71) ayeti kullanılabilir.

Hutbede cennete gitmenin şartlarından birisinin de güzel ahlak olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu konuda da bir ayete yer verilmediği görülmüştür. Güzel ahlaka dair şu ayetlerin hutbede kullanılması konunun Kur'an bütünlüğü içerisinde işlenmesi açısından uygun olacaktır:

"Sözü dinleyip de onun en güzeline uyanlar var ya, işte onlar Allah'ın hidayete erdirdiği kimselerdir. İşte onlar akıl sahiplerinin ta kendileridir." (Zümer 39/18). ""Şüphesiz Rabbimiz Allah'tır" deyip sonra da dosdoğru olanlara hiçbir korku yoktur, onlar üzülmeyecekler de." (Ahkaf 46/13).

2.2. İBADET KONULU HUTBELER

İbadet boyun eğme, tapınma, kulluk ve itaat gibi sözlük anlamları yanında, İslam literatüründe kulun Allah'ın rızasını kazanmak için yaptığı hareketler, sergilediği tutum ve düşünüşler anlamına gelir.[23] Abd kökünden türeyen ibadet kavramı Kur'an'da bütün türevleriyle birlikte tam iki yüz elli defa geçmekte olup, Kur'an'da kendisine yüklenen manalar itaat, salih amel, dua, hayırlı fiil, secde, marifetullah, tevhid, iman, tesbih ve tevazu şeklinde formüle edilebilir.[24]

[23] Mustafa Sinanoğlu, "İbadet", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 233-235.
[24] İsmail Karagöz, *Kur'an'da İbadet Kavramı*, (Ankara: Şule Yayınları, 1996), 52-54.

Bütün dinlerde yüce bir yaratıcıyı razı etmek için yapılan birtakım ritüeller bulunmaktadır. İbadet kelimesi bu ritüellerin İslam dinindeki karşılığıdır. Dinler arasında ibadetlerin şekli ve mahiyeti açısından farklılıklar da bulunmaktadır.

Yapılan ibadet tanımından da anlaşılabileceği gibi ibadet sadece fiiller için kullanılan bir terim değildir. Bazı edilgen haller de ibadet sayılabilmektedir. Mesela bir Müslümanın Allah'ı memnun etmek için zina, fuhuş, yalan ve gıybet gibi Allah'ın yasak ettiği fiillerden kaçınması da ibadet kapsamında değerlendirilmekte ve karşılığında Allah katında sevap kazanmış sayılmaktadır.[25]

Bir davranışın veya hareketin ibadet kapsamında değerlendirilebilmesi için gerekli olan şart, kâinat üzerinde otorite olarak kabul edilen bir kudret sahibinin hoşnutluğunu kazanabilmek için yapılmış olmasıdır. Bu noktada bir Müslümanın gösteriş için kıldığı namazın ibadet değerinin olmadığı söylenebilir. Buna mukabil Allah'ın rızasını kazanmak için çalışması, dinlenmesi, uyuması ve alışverişi gibi günlük davranışları bile ibadet değeri taşımaktadır.

İbadetlerin yalnızca Allah'a ait bir hak olduğunun bilinmesi, Allah'a karşı derin bir sevgi, saygı ve ihlâs ile yapılması ve ibadet olduğu konusunda meşruiyetinin sabit olması, ibadetlerin ilkeleri olarak sayılmaktadır.[26] Belirli şekil ve kurallara bağlı olarak yapılan namaz, oruç, zekat ve hac İslâm'ın temel ibadetleri arasında sayılmaktadır. Bu önemli ibadetler Kelime-i Şehâdet'in de dahil edilmesiyle "İslam'ın Şartları" olarak adlandırılmıştır.[27] Bunların dışında sadaka vermek, kurban kesmek gibi eylemler de Müslümanların ibadetleri arasında yer almaktadır.[28]

DİB'in yaptırdığı bir araştırmaya göre Türkiye'de hiç namaz kılmayanların oranı %16.9, hiç oruç tutmayanların oranı %2.5, hiç cuma namazı kılmayanların oranı ise %7.2 olarak tespit edilmiştir. Ayrıca on sekiz-yirmi dört yaş aralığında bulunan gençlerin ise %26.2 kadarının namaz kıldıkları anlaşılmıştır.[29] Bu rakamlar, Müslüman olduğu halde İslâm'ın temel ibadetlerini yerine getirmeyen

[25] Mehmet Erdoğan, "İbadet", *İslam'a Giriş Evrensel Mesajlar*, (Ankara: DİB Yayınları, 2008), 93.
[26] Erdoğan, "İbadet", *İslam'a Giriş Evrensel Mesajlar*, 103.
[27] Şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, (Ankara: DİB Yayınları, 2010), 65-66.
[28] Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 69.
[29] DİB, "Türkiye'de Dini Hayat Araştırması", erişim: 27 Mayıs 2019, https://docplayer.biz.tr/29079-Diyanet-isleri-baskanligi-turkiye-de-dini-hayat-arastirmasi.html.

vatandaşlarımızın azımsanamayacak derecede yüksek bir orana tekabül ettiğini ortaya koymaktadır.

Türkiye'de yaşayan Müslümanların çoğunluğu sahip oldukları dini bilgileri Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda, İlahiyat Fakültelerinde ve DİB'e bağlı camiler ve Kur'an Kurslarında öğrenmektedirler. Bu bağlamda yaygın din eğitimi açısından büyük bir öneme sahip olan cuma hutbelerinde ibadet konularına da temas edilmesi önem arzetmektedir.

DİB. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğünün yayımladığı faaliyet raporunda verilen bilgiler ışığında, ibadet konulu sekiz adet hutbeyi kulluk bilinci, dua, namaz, oruç, zekat ve kurban başlıkları altında incelemeye çalışacağız.

2.2.1. Kulluk Bilinci

"Allah'ın Sevdiği Bir Kul Olabilmek" şeklinde isimlendirilen hutbede[30] "Resûlüm! De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah bağışlayan ve merhamet edendir. (قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللهَ فَاتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ اللهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (Âl-i İmrân 3/31) ayetinin kullanıldığı görülmektedir. Vehbe Zuhaylî'ye göre bu ayet, Allah'ı sevdiğini ve emirlerini yerine getirdiğini iddia edip Rasulullah'a (SAV) uymayan herkesi kapsamaktadır.[31] Celal Yıldırım'ın, tefsirinde bildirdiğine göre Sehl bin Abdullah et-Tüsterî bu meyanda şunları söylemiştir:

"Allah'ı sevmenin alâmeti, Kur'ân'ı sevip anlamaktır. Kur'ân'ı sevmenin alâmeti, Resûlüllah (SAV) Efendimizi sevmektir. Resûlüllah'ı sevmenin alâmeti, onun sünnetini severek yerine getirmektir."[32]

Ayet hakkında tefsir kaynaklarında bulunan bu yorumları göz önüne aldığımızda, hutbede Hz. Peygamber'in örnekliğine dair ifadelerin de yer alması

[30]DİB, "Allah'ın Sevdiği Bir Kul Olabilmek", erişim: 28 Mayıs 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Allah%E2%80%98%C4%B1n%20Sevdi%C4%9Fi%20Bir%20Kul%20Olabilmek.pdf .
[31] Vehbe Zuhaylî, *Tefsîru'l-Münîr*, (Risale Yayınları, t.y.), 2: 190-191.
[32] Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, (Anadolu Yayınları, t.y.), 2: 884-885.

beklenmektedir. Ancak ayetin yaptığı bu çağrışımlara rağmen, hutbede Peygamber'e uyma konusunda herhangi bir cümleye rastlanılamamıştır. Bu noktada şu ayetlere de yer vermek hutbeye değer katabilir:

"O, sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için kulu Muhammed'e apaçık âyetler indirendir. Şüphesiz Allah, size karşı çok esirgeyici, çok merhametlidir." (Hadid 57/9). "Hayır! Rabbine andolsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp, sonra da verdiğin hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar." (Nisa 4/65). "Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah'ın azabı çetindir." (Haşr 59/7).

Hutbe Allah'ın sevdiği ve sevmediği kişileri haber veren ayetlerle devam etmektedir:

"وَاللهُ يُحِبُّ " (Âl-i İmran 3/76) "اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ" (Bakara 2/222) "اِنَّ اللهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ" " الْمُحْسِنِينَ" (Âl-i İmran 3/134) "وَاللهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ" (Âl-i İmran 3/146) " اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ" (Tevbe 9/108). " وَاللهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرِينَ" (Maide 5/42) " اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ" (Âl-i İmran 3/159)

"وَاللهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ اَثِيمٍ" (Bakara 2/190) " اِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ" (Bakara 2/276) "اِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ " (Maide 5/64) " وَاللهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ" (Âl-i İmran 3/57) "وَاللهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ" "الْخَائِنِينَ" (Enfal 8/58) "اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ" (Nahl 16/23) "اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ" (En'am 6/141).

Hutbenin başlığına istinaden, Allah'ın sevdiği ve sevmediği davranışları ifade eden bu ayetlerin zikredilmesi doğru bir yaklaşım olarak kabul edilebilir. Ancak bu ayetlerin Peygamber'e itaati emreden bir ayetten hemen sonra kullanılması hutbenin ahenginde küçük bir kırılmaya sebep olmaktadır. Bu noktada Peygamber'e uymayı emreden bir ayetten sonra, Hz. Aişe'den (ra) rivayet edilen "Onun ahlakı Kur'an'dı"[33] hadisi zikredilebilirdi. Böylece bağlam kopukluğu bir parça da olsa giderilmiş olurdu.

[33] Müslim, "Müsâfirîn", 39.

Ayrıca bu ayetlerde temiz olanlar, tövbe edenler, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar, Allah'a tevekkül edenler, Muhsinler, sabredenler ve adil olanlar Allah'ın sevdikleri arasında zikredilmekte; buna mukabil haddi aşanlar, zalimler, israf edenler, ifsat ediciler, büyüklük taslayanlar, hainler ve günahta ısrar edenler Allah'ın sevmedikleri arasında sayılmaktadır. Aslında her biri müstakil birer hutbenin konusu hatta kitap konusu olabilecek kadar önemli olan bu kavramların Kur'an bütünlüğü içerisinde bir tanımlarının yapılmaması, kapsamlarının netleştirilmemesi ve sınırlarının çizilmemesi problem olarak görülmektedir. Soyut olan bu kavramların dinleyenler tarafından doğru anlaşılabilmesi için -Kur'an bütünlüğü içerisinde- güncel örneklerle somutlaştırılması önem arzetmektedir. Bu sebeple burada zikredilen her bir kavramın belirtilen şartlarla ayrı ayrı hutbelerde işlenmesi gerektiği düşünülmektedir.

Hutbede dikkat çeken bir başka husus ise her ayetin akabinde geçen "öyleyse geliniz" ve "öyleyse bizlere düşen" cümlelerinin yedişer defa tekrar edilmesidir. Bu tekrarlar hutbeyi dinleyenler tarafından sıkıcı bulunabilir. Bu nedenle zaruriyet arzetmedikçe bu tür tekrarlardan kaçınmak gerektiği kanaatindeyiz.

"Allah'ı Unutanlar, Unutulurlar" başlıklı diğer bir hutbenin[34] başında Haşr Suresinin şu ayetinin kullanıldığı görülmektedir:

"Allah'ı unutan, bu yüzden Allah'ın da kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. İşte onlar gerçekten yoldan çıkmış kimselerdir. (وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنسَاهُمْ أَنفُسَهُمْ أُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ)" (Haşr 59/19).

Bu ayetin bağlamına uygun olarak kullanıldığı söylenebilir. Ancak hutbede kullanılan başka bir ayetin (Bakara 2/286) bağlamıyla bu ayetin bağdaşmadığı görülmektedir. Meselenin daha net anlaşılabilmesi için müfessirlerin bu iki ayetle ilgili yaptıkları yorumların sırasıyla aktarılması elzem görülmektedir. Kur'an Yolu müfessirlerinin Haşr on dokuzla ilgili görüşleri şu şekildedir:

[34]DİB, "Allah'ı Unutanlar Unutulurlar", erişim: 30 Mayıs 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Allah%C4%B1%20Unutanlar%20Unutulurlar.pdf.

"Allah'ı unutmaktan maksadın, Allah'ın kulu olduğu bilincinden yoksunluk ve ona karşı kulluk borcunu umursamama olduğu anlaşılmaktadır. Tevbe sûresinin 67. âyetinde aynı fiil kullanılarak münafıkların Allah'ı umursamadıkları, Allah'ın da onları kendi hallerine bıraktığı yani onun inâyetine lâyık görülmedikleri ve kendi tercihlerinin sorumluluğuyla baş başa kaldıkları belirtilmiştir. Burada "Allah'ı unutma"nın yaptırımı ve sonucu, "Allah'ın da onlara kendilerini unutturması" şeklinde ifade edilmiştir ki bu, Allah bilincine sahip olmayan kişinin kâmil mânada insan olma şuurunun da zayıflayacağı anlamına gelir. Bir başka anlatımla, etrafını kuşatan bunca kanıta ve kendisine verilen akıl nimetine rağmen Allah'ı unutan, ona kul olma idraki içinde olmayan kişi gerçek anlamda kendine yabancılaşmaya, dolayısıyla hayatını boşa geçirmeye mahkûmdur."[35]

Bu ayette Allah'a kulluk noktasında herhangi bir kaygısı olmayan münafık karakterli insanların durumunun konu edildiği görülmektedir.

Bahse konu olan diğer ayet şudur:

"Rabbimiz! Unutur ve hata edersek bizi sorumlu tutma! (رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا)" (Bakara 2/286).

Râzî'nin bu ayet hakkındaki yorumu şu şekildedir:

"Bu, takdiren bir duadır. Bu böyledir. Çünkü bu duada bulunan mü'minler, Allah'tan nasıl korkulması gerekiyor ise öylece ittikâ eden kimselerdir. Bu sebeple, onlardan yakışıksız birşey, ancak unutma ve hatadan dolayı sâdır olur. Binâen aleyh onların bu şekilde duâ etmiş olmakla vasfedilmeleri, muaheze olunacakları şeylerden tamamen uzak olduklarını göstermek içindir. Sanki şöyle denilmektedir: 'Eğer unutma sebebi ile muaheze etme mümkün ise, Ey Rabbimiz sen bizi ondan dolayı muaheze etme.'"[36]

Görüldüğü üzere bu ayette Allah'a kulluk noktasında son derece hassas davranan, ancak insan olmanın getirdiği acziyet sebebiyle unutarak hata yapabilen

[35] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal Ve Tefsir*, 5: 302.
[36] Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 6: 96-116.

samimi insanların yakarışı konu edilmektedir. Bu sebeple iki ayetin bağlamlarının birbirinden farklı olduğu söylenebilir.

Bu başlık altında inceleyeceğimiz son hutbe ise "Gerçek Özgürlük: Allah'a Kulluk"[37] isimli hutbedir. Bu hutbenin başında verilen ayetin, hutbenin başlığıyla uyumlu olduğu görülmektedir:

"Rabbiniz Allah'tır. Ondan başka ilâh yoktur. O, her şeyin yaratıcısıdır. Öyle ise ona kulluk edin. Güvenilip dayanılacak tek varlık odur. (ذٰلِكُمُ اللهُ رَبُّكُمْ لا اِلهَ اِلّا هُوَ خَالِقُ كُلّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلى كُلّ شَيْءٍ وَكِيلٌ)" (En'âm 6/102).

Bu ayetin hutbede kullanılması uygun olmakla beraber içinde bulunduğu ayet grubuyla birlikte alınması verdiği mesajın daha rahat anlaşılmasını sağlayabilirdi:

"Bir de cinleri Allah'a birtakım ortaklar yaptılar. Oysa onları o yarattı. Bilgisizce Allah'a oğullar ve kızlar da uydurdular. O, onların niteledikleri şeylerden uzaktır, yücedir. O, gökleri ve yeri örnekleri yokken yaratandır. Onun bir eşi olmadığı hâlde, nasıl bir çocuğu olabilir? Hâlbuki her şeyi o yarattı. O, her şeyi hakkıyla bilendir. İşte sizin Rabbiniz Allah. Ondan başka hiçbir ilâh yoktur. O, her şeyin yaratıcısıdır. Öyle ise ona kulluk edin. O, her şeye vekil (her şeyi yöneten, görüp gözeten) dir. Gözler onu idrak edemez ama o, gözleri idrak eder. O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır." (En'âm 6/100-103).

Ebu Bekir Câbir el-Cezâirî'ye göre bu ayetlerle, cinlere itaat ederek onların emirlerini yerine getiren, onlara kulluk eden ve Allah'a çocuk isnad eden insanlar eleştirilmekte, yalanlanmaktadır. Buna mukabil Allah'ın, onların isnad ettikleri herşeyden münezzeh olduğu vurgulanmaktadır.[38]

Hutbede geçen bir paragrafta bazı ayetlerden iktibasla şu ifadelerin kullanıldığı görülüyor; "İman, en büyük özgürlüktür. Mümin, ruhu özgür olan kişidir. Zira mümin, sadece Rabbinin huzurunda boyun eğer. Asla kula kulluk etmez. Bilir ki; Allah'tan başkasına boyun eğmek, kula kulluk etmek köleliktir. Mümin,

[37]DİB, "Gerçek Özgürlük: Allah'a Kulluk", erişim: 18 Temmuz 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Ger%C3%A7ek%20%C3%96zg%C3%BCrl%C3%BCk%20Allaha%20Kulluk.pdf.

[38] Ebu Bekir Câbir El-Cezâirî, *En Kolay Tefsir*, trc. Ziya Eryılmaz v. dğr, (İstanbul: Mektup Yayınları, 2007), 3: 60.

kendisini fani şahsiyetlere değil, bâkî hakikatlere adar. Hak ve hakikate karşı kör, sağır ve dilsiz kesilmez. İyiyi ve doğruyu göremeyecek kadar kalbini ve iradesini köreltmez. Kalbinde hiçbir sevgiyi Allah ve Resûlü'nün sevgisinden daha üstün tutmaz. Bilir ki; başka sevgileri Allah ve Resûlü'nün sevgisine üstün tutmak, bütün kötülüklerin başıdır. Allah'a ortak koşmaktır. Allah'a ortak koşmak ise en büyük zulümdür."

Bu paragrafın sonunda verilen dipnotta dört adet ayete (Bakara 2/54,57; A'raf 7/177; Hûd 11/101) işaret edilmektedir. Ancak hutbeyi dinleyenlerin paragrafta verilen bilgilerin ayetlerden iktibas edildiğini anlamalarının mümkün olmadığı düşünülmektedir. Çünkü dipnotla bilgi verme metodu dinleyicilere hitap etmemektedir. Sadece metin üzerinde çalışma yapan araştırmacıların istifade edebileceği bir kaynak bildirme yöntemidir. Bu sebeple hutbede ilgili ayetlerin bir kısmının doğrudan verilmesi daha faydalı olabilir; "Bulutu üstünüze gölge yaptık. Size, kudret helvası ile bıldırcın indirdik. 'Verdiğimiz rızıkların iyi ve güzel olanlarından yiyin' (dedik). Onlar (verdiğimiz nimetlere nankörlük etmekle) bize zulmetmediler, fakat kendilerine zulmediyorlardı." (Bakara 2/57). "Âyetlerimizi yalan sayan ve ancak kendilerine zulmeden bir kavmin durumu ne kötüdür!" (A'raf 7/177). "Biz onlara zulmetmedik. Fakat onlar kendilerine zulmettiler. Rabbinin azap emri gelince, Allah'ı bırakıp da taptıkları ilâhları kendilerine hiçbir fayda sağlamadı. İlâhları onların sadece ziyanlarını artırdı." (Hud 10/101).

Hutbenin farklı bir paragrafında; "Mümin, varlıkların en şereflisi olarak yaratıldığının farkında olan kişidir" şeklinde bir cümle geçmektedir. Bu cümle yerine de aynı konuyu daha güzel ifade eden şu ayet kullanılabilir; "Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık." (İsra 17/70). Kur'an Yolu tefsirine göre bu ayette geçen "Şan, şeref ve nimetler" olarak çevrilen kerem kavramı, Allah'ın insanlara şeref ve soyluluk gibi mânevî lütuflar bahşetmesinin yanında mal ve mülk vermesini de ifade etmektedir.[39]

[39] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal Ve Tefsir*, 3: 503.

2.2.2. Dua

Dua konusunda okunmuş olan tek hutbenin ismi "Mümince Yakarışın Adı: Dua" olarak geçmektedir.[40] Bu hutbeyle ilgili ilk dikkat çeken husus ise hutbenin başında verilen ayetin mealinin eksik olmasıdır; "Bana dua ettiğinde dua edenin dileğine karşılık veririm. (وَاِذَا سَاَلَكَ عِبَادِى عَنِّى فَاِنِّى قَرِيبٌ اُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِى وَلْيُؤْمِنُوا بِى لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ" (Bakara 2/186).

Halbuki ayetin mealinin şu şekilde tam olarak verilmesi hutbeyi dinleyenlerin Kur'an ile olan münasebetlerine olumlu bir katkı sağlayabilir; "Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler."

Hutbede duanın önemini vurgulayan şu ayetlerin de kullanıldığı görülmektedir; "Resûlüm! De ki: Duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin?" (Furkan 25/77) ve "Bana dua edin ki duanıza icabet edeyim." (Mü'min 40/60).

Bu ayetlerin hutbede kullanılması çok isabetli olmakla beraber duanın nasıl yapılması gerektiğini bildiren ayetlere de yer verilmesi hutbeye katkı sağlayabilir. O zaman dua konusu Kur'an bütünlüğü içerisinde işlenmiş olacaktır; "Rabbinize alçak gönüllüce ve için için dua edin. Çünkü O, haddi aşanları sevmez. Düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Allah'a (azabından) korkarak ve (rahmetini) umarak dua edin. Şüphesiz, Allah'ın rahmeti iyilik edenlere çok yakındır." (Araf 7/55-56).

Hutbenin bir paragrafında ise şu şekilde bir ifade bulunmaktadır; "Gıyabında yaptığımız duanın makbul olacağı bilinciyle dünyanın dört bir yanında bulunan kardeşlerimiz için de dua ederiz. Zira Peygamberimiz (SAV) umreye gitmek için izin isteyen Hz. Ömer'e şöyle buyurmuştur: 'Kardeşim! Duana bizi de ortak et, bizi unutma.[41]"

---

[40]DİB, "Mü'mince Yakarışın Adı: Dua", erişim: 18 Temmuz 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/M%C3%BCmince%20Yakar%C4%B1%C5%9F%C4%B1n%20Ad%C4%B1%20Dua.pdf.

[41] İbn Mâce, "Menâsik", 5.

Bu paragrafta giyabî duanın meşruiyetinin bir hadisle örneklendirildiği görülmektedir. Seçilen bu hadisin konu ile uyumlu olduğu gayet aşikardır. Ancak bir başkası için dua etmenin değerini ifade eden bir ayete de yer verilmesi hutbeye zenginlik katabilir. Bu noktada şu ayet örnek olarak verilebilir; "Rabbim! Beni, ana babamı, iman etmiş olarak evime girenleri, iman eden erkekleri ve iman eden kadınları bağışla. Zalimlerin de ancak helâkini arttır." (Nuh 71/28).

2.2.3. Namaz

2017 hutbeleri içerisinde namaz konusuna dair bir adet hutbe tespit edilebilmiştir. Bu hutbe "Namazı Zayi Etmek" olarak başlıklandırılmıştır.[42] Hutbenin başında ise Meryem suresinin şu ayetine yer verilmiştir; "O peygamberlerden sonra bir nesil geldi. Ve onlar namazı kaybettiler. Namazı zayi ettiler ve kötü arzularına uydular. Heva ve heveslerine tabi oldular. Onlar bu tutumlarından ötürü elim bir azaba çarptırılacaklardır. (فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ اَضَاعُوا الصَّلٰوةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا)" (Meryem 19/59).

Kullanılan bu ayete dikkatle bakıldığında meale bazı ziyadelerin yapıldığı görülmektedir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Diyanet mealinde verilen manayı aktararak karşılaştırmasını yapmaya çalışalım; "Onlardan sonra, namazı zayi eden, şehvet ve dünyevî tutkularının peşine düşen bir nesil geldi. Onlar bu tutumlarından ötürü büyük bir azaba çarptırılacaklardır."

Görüldüğü gibi "Namazı zayi ettiler ve kötü arzularına uydular" cümlesi ayetin metninde olmayan bir tekrardan ibarettir. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki, hutbelerde kullanılan ayetlere mana verilirken mesela Diyanet mealine veya belirlenecek farklı bir meale riayet etmek faydalı olacaktır. Bu şekilde yanlış meal vermenin önüne geçilebilir.

Hutbenin başında verilen ayet namazla ilgili olmakla beraber doğrudan namaz kılmayı emreden şu ayetlerle hutbeye başlamak daha etkili olabilir; "Ailene namazı

[42]DİB, "Namazı Zayi Etmek", erişim: 18 Temmuz 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Namaz%C4%B1%20Zayi%20Etmek.pdf.

emret ve kendin de ona devam et. Senden rızık istemiyoruz. Sana da biz rızık veriyoruz. Güzel sonuç, Allah'a karşı gelmekten sakınmanındır." (Taha 20/132). "Namazı kılın, zekâtı verin. Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin." (Bakara 2/43).

Hutbede yer alan; "Namazlarıyla övgü, müjde ve rahmete mazhar olanlar, اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ yani namazın müdavimi müminlerdir" ifadesine dikkat edildiğinde kullanılan ayetin bağlamıyla, yapılan yorumun tam uyumlu olmadığı görülmektedir. Bu noktanın daha iyi anlaşılabilmesi için söz konusu ayeti siyak ve sibakıyla birlikte ele almakta fayda vardır:

"Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir. Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar. Onlar sana indirilene de, senden önce indirilenlere de inanırlar. Ahirete de kesin olarak inanırlar. İşte onlar Rab'lerinden (gelen) bir doğru yol üzeredirler ve kurtuluşa erenler de işte onlardır." (Bakara 2/2-5).

Kur'an Yolu müfessirlerine göre bu ayetlerde muttakilere ait beş vasıftan söz edilmektedir. Bu beş vasıf Gayba iman etmek, doğru ve devamlı olarak namaz kılmak, Allah'ın verdiklerinden onun rızâsı için harcamada bulunmak, Kur'an'a ve diğer peygamberlere gönderilen kitaplara inanmak ve âhiret inancına sahip olmaktır.[43] Ayetlerin mealinden ve tefsirinden de anlaşıldığı gibi bu ayetlerin odak noktası namaz konusu değildir. Burada asıl konu muttakilerdir. Ayetlerde muttakilerin özellikleri sıralanmaktadır. Namaz kılmak muttakilerin vasıflarından sadece birisidir. Bir konu bütünlüğüne sahip olan bu ayetlerden birisinin sadece bir parçasının kesilerek hutbede kullanılması, ayetlerin anlam bütünlüğüne uygun düşmemektedir. Bu noktada namazla daha doğrudan ilgili olan şu ayetler hutbede kullanılabilir:

"(Ey Muhammed!) Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkor. Allah'ı anmak (olan namaz) elbette en büyük ibadettir. Allah, yaptıklarınızı biliyor." (Ankebut 29/45).

---

[43] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal Ve Tefsir*, 1: 70.

"(Ey Muhammed!) Gündüzün iki tarafında ve gecenin gündüze yakın vakitlerinde namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri giderir. Bu, öğüt alanlar için bir öğüttür." (Hud 11/114).

"Rabbim! Beni namaza devam eden bir kimse eyle. Soyumdan da böyle kimseler yarat. Rabbimiz! Duamı kabul eyle." (İbrahim 14/40).

Bu hutbede dikkat çeken bir başka husus ise namaz kelimesinin çok fazla tekrar edilmesidir. Öyle ki hutbede tam elli dört defa namaz kelimesinin geçtiği tespit edilmiştir. Her ne kadar hutbenin konusu namaz olsa da bu, namaz kelimesinin bu kadar çok tekrar edilmesini şart kılmamaktadır. Aksi halde metin sıkıcı bir hal almaktadır. Hutbelerin akıcı, anlaşılır ve faydalı olabilmesi için gereksiz tekrarlardan kaçınmak önem arzetmektedir. Mesela hutbeden alıntıladığımız şu paragrafta bulunan sekiz adet cümlede, namaz kavramının on defa tekrar edildiği görülmektedir:

"Biz namazı muhafaza ettiğimiz sürece namaz da bizi muhafaza eder. Biz namazı koruduğumuz sürece namaz da bizi korur. Namaz, bizlerden asla cömertliğini esirgemez. Yeter ki bizler kendimizi namazdan esirgemeyelim. Namaz, bizleri yüceltmekten asla geri durmaz. Yeter ki bizler namazımızı samimiyetimizle yüceltelim. Namaz bizlerden asla uzaklaşmaz, bizleri Rabbimize yakınlıktan mahrum bırakmaz. Yeter ki bizler namazdan uzak durmayalım."

2.2.4. Oruç

Oruç ibadetinin işlendiği anlaşılan "Orucun Açlığı Açgözlülüğü Tedavi Eder" başlıklı hutbede[44] Tekâsür Suresi'nin verildiği görülmektedir:

"Açgözlülük yarışı, çoklukla övünme yarışı sizi, kabirlere varıncaya kadar oyaladı. Hayır! Yakında bileceksiniz. Hayır, hayır! Elbette yakında bileceksiniz. Hayır! Kesin olarak bir bilseniz. And olsun (eğer bu açgözlülükten, çoklukla övünme

[44]DİB, "Orucun Açlığı Açgözlülüğü Tedavi Eder", erişim: 28 Mayıs 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Orucun%20A%C3%A7l%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20A%C3%A7g%C3%B6zl%C3%BCl%C3%BC%C4%9F%C3%BC%20Tedavi%20Eder.pdf.

yarışından vazgeçmezseniz) o cehennemi mutlaka göreceksiniz. Yine and olsun onu gözünüzle kesin olarak göreceksiniz. (اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ حَتّٰى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُ ونَ كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ ثُمَّ لَتُسْئَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ)" (Tekâsür 102/1-8).

Tekâsür Suresi'nin oruç ibadetiyle doğrudan bir ilgisi bulunmamaktadır. Nitekim Elmalılı tefsirinde bu sureyle ilgili verilen bilgiler bu tespiti doğrulamaktadır; "Et-Tekâsür" kelimesinde "el" edatı belirlilik için olarak surenin iniş sebebindeki anlama işaret olur. Bu konuda ise birkaç rivayet vardır. Birçok tefsircinin anlattıklarına göre Abdimenaf oğulları ile Sehm oğulları "hangimiz daha çoğuz" diye övünmüş kabile fertlerinin sayımı yapılmıştı. Neticede Abdimenaf oğulları daha fazla geldiler. Bunu nüzerine Sehm oğulları dediler ki: "Cahiliyye döneminde bağy helak etti, haydin hem sağ olanlarımızı, hem de ölmüş olanlarımızı sayalım." Bu sayımda da Sehm oğulları fazla geldiler. İşte bu sure bu olay üzerine indi. Bu iki rivayete göre surenin iniş sebebi, ölülerle bile övünecek derecede kelle sayısı ile çokluk yarışına girmektir."[45]

Doğrudan Ramazan ayı ve oruçla ilgili olan şu ayetlerin kullanılması, hutbenin ayet-konu ilişkisi bakımından daha sağlıklı olmasını sağlayabilir:

"Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakınmanız için oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı. (يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ)" (Bakara 2/183).

"Oruç, sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta, ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumu fidye verir. Bununla birlikte, gönülden kim bir iyilik yaparsa (mesela fidyeyi fazla verirse) o kendisi için daha hayırlıdır. Eğer bilirseniz oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır. (اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَاَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ)" (Bakara 2/184).

[45] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9: 75.

2.2.5. Zekat

"Zekat, Kazancı Artırır; Faiz Yok Eder"[46] şeklinde isimlendirilen hutbenin konusu ile kullanılan ayetin uyumlu olduğu söylenebilir; "Allah faizden elde edilen malı mahveder. Sadakaları ise artırır, bereketlendirir. Allah hiçbir günahkâr nankörü sevmez. (يَمْحَقُ اللهُ الرِّبٰوا وَيُرْبِى الصَّدَقَاتِ وَاللهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ اَثِيْمٍ)" (Bakara 2/276).

Hutbede faizin haksız yoldan, emek sarf etmeden ve alın teri dökmeden kazanılması sebebiyle haram kılındığı belirtilmektedir. Ancak faizin tanımına dair net bir cümleye rastlanamamıştır. Günümüzde ev ve araba gibi asli ihtiyaçların karşılanması noktasında bankalardan faizli kredi çekilebileceğine dair söylemlerin dile getirildiğine şahit olunmaktadır. Bunun neticesinde ise birçok Müslüman vatandaşın faizli borçla ev ve araba sahibi olduğu bilinmektedir. Bu sebeple hangi işlemlerin faiz kapsamında değerlendirilebileceği daha açık ifade edilmelidir.

Zekâtın Allah tarafından fakirler için zenginlerin malından ayrılması emredilen bir hak olduğu da aynı hutbede ifade edilmektedir. Ancak buradaki zenginliğin ve fakirliğin ölçüsü hakkında da bir bilgi verilmemektedir. Zekâtın kimlere verilmesi gerektiğinin de muallakda bırakıldığı görülmektedir. Bu noktada en azından "Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir." (Tevbe 9/60) ayetinin verilmesi, konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayabilir. Zekât konusunda arzu edilen bilinç seviyesine ulaşılabilmesi ve pratikte meydana gelen hataların önlenebilmesi için bu noktalara temas edilmelidir.

[46]DİB, "Zekat, Kazancı Artırır; Faiz Yok Eder", erişim: 30 Mayıs 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Zekat,%20Kazanc%C4%B1%20Art%C4%B1r%C4%B1r%20Faiz%20Yok%20Eder.pdf.

2.2.6. Kurban

"Allah'a Yakın Olma Arayışı: Kurban" isimli hutbenin[47] başında En'âm Suresinin şu ayeti kullanılmıştır; "De ki: 'Şüphesiz namazım da, diğer ibadetlerim de, hayatım da, ölümüm de sadece ve sadece Âlemlerin Rabbi olan Allah içindir. (قُلْ اِنَّ صَلَاتِی وَنُسُكِی وَمَحْيَایَ وَمَمَاتِی لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ)" (En'âm 6/162).

Hutbenin devamında ise Hacc suresi otuz yedinci ayet-i kerîmesinin kullanıldığı görülmektedir; "Kurbanların ne etleri, ne de kanları Allah'a ulaşır; Allah'a ulaşan yalnızca takvanızdır, samimiyetinizdir. (لَنْ يَنَالَ اللّٰهَ لُحُومُهَا وَلَا دِمَاؤُهَا وَلٰكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوٰى مِنْكُمْ)" (Hacc 22/37).

İçinde geçen "nüsük" kelimesi sebebiyle kurbanla ilgisi olsa bile, Ömer Nasuhi Bilmen'e göre birinci ayette insanın bütün ibadetlerini ve hayatını samimi bir şekilde Allah'a adaması gerektiğinden bahsedilmektedir.[48] Yani Allah'a karşı takınılması gereken tavırla ilgili genel bir ilke ortaya konulmaktadır. Ancak ikinci ayet ise doğrudan kurbanla alakalıdır. Bu sebeple iki ayetin yerlerinin değiştirilerek kullanılması, hutbenin konu-ayet ilişkisi bakımından daha sağlıklı ilerlemesini sağlayacaktır. Yani doğrudan kurban ibadetini işleyen Hacc suresi otuz yedinci ayeti hutbenin başında zikredilmelidir.

2.3. AHLAK KONULU HUTBELER

Ahlâki konuları ihtiva eden hutbeler iyi ahlak, kötü ahlak, dünya ve ahiret dengesi, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak, sabır/şükür başlıkları altında incelenecektir.

---

[47] DİB, "Allah'a Yakın Olma Arayışı: Kurban", erişim: 28 Mayıs 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Allaha%20Yak%C4%B1n%20Olma%20Aray%C4%B1%C5%9F%C4%B1%20Kurban.pdf.

[48] Ömer Nasûhi Bilmen, *Kur'ân'ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1991), 2: 988.

2.3.1. İyi Ahlak

Ahlak konulu hutbeler içerisinde ağırlığın iyi ahlaka dair konulara verildiği görülmüştür. Tevekkül, malayaniden uzak durmak, emin olmak, tevazu, basiret, ümitvar olmak, cömertlik, iffet, doğruluk gibi erdemlerin dokuz adet hutbeye konu edildiği anlaşılmıştır.

"Mü'mince Bir Duruş: Tevekkül" başlıklı hutbe[49] iyi ahlak başlığı altında değerlendirebileceğimiz hutbelerden birisidir. Hutbede şu ayetin tercih edildiği görülmekte:

"Mü'minler o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. Onun âyetleri kendilerine okunduğu zaman bu onların sadece imanını artırır. Onlar yalnızca Rablerine tevekkül ederler. (اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ اِذَا ذُكِرَ اللهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيَاتُهُ زَادَتْهُمْ اِيمَانًا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ)" (Enfal 8/2).

Kur'an Yolu müfessirlerine göre bu ayette, sahâbîlerden bir kısmının savaş ganimeti konusundaki beklentilerinin gerçekleşmemesi sebebiyle takındıkları tavrın, kâmil iman ve takvâ sahibi müminlere yakışmayacağı ifade edilmektedir. Kâmil mânada mümin olanların imanlarıyla duyguları arasındaki etkileşimin sonucu olarak, kendilerine Allah'tan söz edildiğinde, gönüllerinde korku ile coşku karışımı duyguların oluştuğu belirtilmiştir. Ayrıca okunan ayetlerin bu mü'minlerin inancını hem -yeni bilgiler edinip bunlara da iman etmek suretiyle- nicelik yönünden arttırdığı, hem de -her bir âyetin ihtiva ettiği incelik, güzellik, hikmet ve bilgilerin Kur'ân'ın Allah'dan geldiğine delil teşkil etmesi sebebiyle- nitelik yönünden güçlendirdiği belirtilmektedir. Mü'minlerin mal, mülk ve evlât edindikleri, fakat onların dayanıp güvendikleri merciin bu fâni varlıklar değil, her şeyi yaratan ve mülkün gerçek sahibi olan Allah olduğu anlatılmaktadır.[50]

Müfessirlerin bu yorumuna göre ayetin odak noktasını mü'minlerin Allah'a olan saygısı ve imanı oluşturmaktadır. Ayette geçen "tevekkül" kavramının da

[49]DİB, "Mümince Bir Duruş: Tevekkül", erişim: 12 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/M%C3%BCmince%20Bir%20Duru%C5%9F%20Tevekk%C3%BCl.pdf.
[50] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 662-663.

"payına düşene razı olmak" şeklinde bir mana taşıdığı anlaşılmaktadır. Yani ayet tevekkül kavramını bütün yönleriyle yansıtmamaktadır.

Hutbede Hz. Âdem ve eşi Havva'nın duasını içeren bir ayetin de yer alması dikkat çekicidir:

"Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize merhamet etmezsen mutlaka hüsrana uğrayanlardan oluruz" (A'raf 7/23).

Mevdûdi'ye göre bu ayet Hz. Âdem ve eşinin cennetteki yasak meyveden yedikten sonra dile getirdikleri pişmanlık ve tövbe ifadelerine yer vermektedir.[51] Bu sebeple ayetin tevekkül konusuyla yakından ilgili olduğu söylenemez.

Bu ayetlerin yerine tevekkül kavramıyla doğrudan ilgili olan "De ki: 'Bizim başımıza ancak, Allah'ın bizim için yazdığı şeyler gelir. O, bizim yardımcımızdır. Öyleyse mü'minler yalnız Allah'a güvensinler.'" (Tevbe 9/51) ve "Eğer yüz çevirirlerse de ki: "Bana Allah yeter. Ondan başka hiçbir ilâh yoktur. Ben ancak ona tevekkül ettim. O, yüce arşın sahibidir."" (Tevbe 9/129) ayetlerinin kullanılması daha isbetli olurdu. Ayrıca Yûnus yetmiş bir, seksen dört ve seksen beş, Hûd elli altı, seksen sekiz ve yüz yirmi üç, Yûsuf atmış yedi, İbrahim on iki, Furkan elli sekiz, Ankebût elli sekiz-elli dokuz, Ahzâb üç ve kırk sekiz, Zümer otuz sekiz, Şûrâ on ve Teğâbun on üç ayetlerinin de kullanılması konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

İyi ahlak başlığı altında incelenmesinin uygun görüldüğü başka bir hutbede ise "İman ve İslam'ın Tezahürü: Faydasız Şeylerden Uzak Durmak" başlığı altında faydasız ve boş işlerden uzak durmak gerektiğinin işlendiği anlaşılmaktadır.[52] Bu hutbede kullanılan ayete verilen mealin problemli olduğu göze çarpmaktadır. Ayete verilen meal ve orijinal metin şu şekildedir:

"O müminler, gıybet, dedikodu, yalan gibi sözleri işittikleri zaman, ondan yüz çevirirler. 'Bizim yaptıklarımızın sorumluluğu bize, sizin yaptıklarınızın

[51] Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 2: 20-22.
[52] DİB, "İman ve İslam'ın Tezahürü: Faydasız Şeylerden Uzak Durmak ", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/%C4%B0man%20ve%20%C4%B0slam%C4%B1n%20Tezah%C3%BCr%C3%BC%20Faydas%C4%B1z%20%C5%9Eeylerden%20Uzak%20Durmak%20(cuma%20Hutbesi).pdf.

sorumluluğu da size aittir. Selam olsun size. Bizim cahillik edenlerle işimiz yok' derler. (وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ)" (Kasas, 28/55).

Bu mealde ayetin orijinal metninde geçen "اللَّغْو" kelimesine gıybet, dedikodu ve yalan manasının verildiği görülüyor. Ancak bu kelimelerden hiçbirisi bu kavramın karşılığı değildir. "اللَّغْو" kavramının sözlükteki karşılığı boş sözdür.[53]

Kur'ân-ı Kerîm'de kullanıldığı farklı ayetlerde de "اللَّغْو" e "kasıtsız yapmak" (Bakara 2/225), "boş bulunmak" (Maide 5/89) ve "faydasız işler" (Mü'minun 23/3; Furkan 25/72) gibi manaların yüklendiği görülmektedir.

Her ne kadar "اللَّغْو" kelimesinin gıybet, yalan ve dedikodu gibi bütün batıl işleri ve günahları içine aldığı ifade edilse de[54] buradaki asıl mesele mealde gıybet, yalan ve dedikodu manasının verilmesiyle kelimenin kapsamının daraltılmasıdır. Yani aslında "اللَّغْو" daha hafif günah ve kusurları da kapsamaktadır. Bu açıdan mealde bahsi geçen günahlar için doğrudan o haramları ihtiva eden ayetler tercih edilebilir. Mesela gıybet için Hucurât on iki ve Hümeze bir, yalan için ise Âl-i İmrân doksan dört, Nahl yüz on altı ve Nisâ yüz otuz beşinci ayetler kullanılabilir.

Bu hutbeyle ilgili dikkat çeken başka bir nokta ise Kurban Bayramının birinci günü irad edilmiş olmasıdır. Bir önceki haftanın hutbesinde de kurbanla ilgili konulara değinildiği, ancak yüzeysel ve yetersiz kaldığı görülmüştü. Bu noktada iki cuma ve bir bayram hutbesi için yapılacak verimli bir planlama ile Kurban ahkâmı, takva, yardımlaşma, iyilik, akraba ziyaretleri, misafire ikram gibi konuların daha detaylı, kapsamlı ve etkili işlenmesi sağlanabilir. Böylece günün anlam ve önemine uygun daha verimli bir hutbe sunulabilir.

"Örnek İnsan: Mü'min" isimli hutbede[55] ise kadın erkek fark etmeksizin bütün mü'minlerin ortak özelliklerine değinen[56] şu ayet yer almaktadır:

---

[53] Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 1070.
[54] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4: 236.
[55] DİB, "Örnek İnsan: Mü'min", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/%C3%96rnek%20%C4%B0nsan%20M%C3%BCmin.pdf.
[56] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3: 33-34.

“Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirlerine dostturlar. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar. Namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirler. Allah’a ve Rasûlüne itaat ederler. İşte bunlara Allah merhamet edecektir. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. (وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَاْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَيُطِيعُونَ اللهَ وَرَسُولَهُ اُولٰئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللهُ اِنَّ اللهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ)” (Tevbe 9/71).

Seçilen bu ayetin bağlamı veya mealiyle ilgili bir sıkıntı bulunmamakla beraber hutbenin devamında zikredilen ahlâki vasıfların daha çok Hadis-i Şeriflere dayandırıldığı, konuyla ilgili çok az ayete yer verildiği görülmektedir. Halbûki bir ayetin tefsiri yapılırken öncelikle Kur’ân’a başvurmak en muteber ve kadim olan yöntemdir.[57] Ayetler verildikten sonra konuyla ilgili hadislerden faydalanılmasında ise hiçbir mahzur yoktur. Aksine güzel bir tefsir yöntemi icra edilmiş olur.

Hutbede zikredilen ahlâki özelliklerin Kur’an’daki karşılıklarına değinmek gerekirse iyi işler yapan mü’minlerle ilgili olarak “Erkek olsun, kadın olsun her kim iman etmiş olarak iyi işler yaparsa işte onlar da cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar” (Nisâ 4/124) ayet-i kerîmesi örnek verilebilir.

Sabır ve metanet vurgulanarak Eyyûb’un (as) isminin geçtiği paragrafta ise doğrudan Hz. Eyyûb’un methedildiği “Şöyle dedik: “Eline bir demet sap al ve onunla vur, yeminini bozma.” Gerçekten biz Eyyûb’u sabreden bir kimse olarak bulduk. O ne güzel bir kuldu! O, Allah’a çok yönelen bir kimse idi.” (Sâd 38/44) ayeti kullanılabilir. “Kalbinde zerre miktarı kibir bulunan kişi cennete giremez”[58] hadisinin kullanıldığı kibir konusunda ise “Haydi, içinde ebedî kalacağınız cehennemin kapılarından girin. Büyüklük taslayanların yeri ne kötüdür.” (Nahl 16/29) ayetine yer verilmesi de uygun olur.

Bu hutbede dikkat çeken farklı bir husus ise hadisler ve ayetler kullanılırken yapılan tekrarlardır. Şöyleki; bu hutbede geçtiği şekliyle “Mü’min bal arısı gibidir. Bal arısı gibi hep güzel, temiz, helal şeyler yer, hep güzel şeyler üretir. Kimseyi kırıp

[57] Ali Eroğlu, *Tarihte Tefsir Hareketi ve Tefsir Anlayışları*, (Ekev Yayınları: 2002), 20-24; 123-124.
[58] Müslim, “İman”, 147.

incitmez"[59] hadisinin "Rahmân'ın Mü'min Kulları"[60] ve "Rahman'a Has Kul Olabilmek"[61] isimli farklı iki hutbede daha yer aldığı görülmektedir. "Aldatan bizden değildir"[62] hadisi ise ekonomik hayat kategorisinde ele aldığımız "Alışveriş ve Ticaret Ahlakı" isimli hutbede[63] geçmektedir. "Üzülme! Allah bizimle beraberdir" (Tevbe 9/40) ayeti de iki ayrı hutbede[64] daha kullanılmıştır. "Allah'a aidiz ve ona döneceğiz" (Bakara 2/156) ayetinin de başka bir hutbede[65] tekrar edildiği görülmektedir. Üstelik bu ayetin sûre ve numara bilgisinin her iki hutbede de verilmediği tespit edilmiştir.

"Mü'min Güvenen ve Güvenilen İnsandır"[66] isimli, iyi ahlak konularını içeren farklı bir hutbe daha karşımıza çıkmaktadır. Başlık dikkate alındığı zaman hutbede mü'minin çevresine güven veren bir insan olması gerektiğinin anlatılması beklenmektedir. Nitekim hutbenin başında verilen "Emanete riayet etmeyen kimsenin imanı kemale ermez. Ahde vefa göstermeyen kimse de kâmil anlamda dindar olamaz"[67] hadisi de bu beklentiyi doğrulamaktadır. Ancak hutbenin başında verilen "İman edip de imanlarına hiçbir zulüm bulaştırmayanlar var ya; işte onlara eman ve güven vardır. Onlar, doğru yolda olanlardır. (اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولٰئِكَ

---

[59] Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 199.

[60] DİB, "Rahmân'ın Mü'min Kulları", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Rahman%E2%80%98%C4%B1n%20M%C3%BCmin%20Kullar%C4%B1.pdf.

[61] DİB, "Rahmân'a Has Kul Olabilmek", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Rahmana%20Has%20Kul%20Olabilmek.pdf.

[62] Müslim, "İman", 164.

[63] DİB, "Alışveriş ve Ticaret Ahlakı", erişim: 21 Mayıs 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Al%C4%B1%C5%9Fveri%C5%9F%20ve%20Ticaret%20Ahlak%C4%B1.pdf.

[64] DİB, "Mümince Bir Duruş: Tevekkül", erişim: 12 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/M%C3%BCmince%20Bir%20Duru%C5%9F%20Tevekk%C3%BCl.pdf.

DİB, "Mü'min Güvenen Ve Güvenilen İnsandır", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/M%C3%BCmin%20G%C3%BCvenen%20ve%20G%C3%BCvenilen%20%C4%B0nsand%C4%B1r.pdf.

[65] DİB, "Rahmân'ın Mü'min Kulları", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Rahman%E2%80%98%C4%B1n%20M%C3%BCmin%20Kullar%C4%B1.pdf.

[66] DİB, "Mü'min Güvenen Ve Güvenilen İnsandır", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/M%C3%BCmin%20G%C3%BCvenen%20ve%20G%C3%BCvenilen%20%C4%B0nsand%C4%B1r.pdf.

[67] İbn Hanbel, *Müsned*, 3: 134.

لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ)" (En'âm 6/82) ayetinin konunun bağlamıyla tam olarak örtüşmediği görülmektedir.

Kur'an Yolu müfessirleri bu ayette geçen zulümden maksadın şirk olduğu görüşünü ortaya koymuşlardır.[68] Buna göre ayette, imanına şirk bulaştırmayanların Allah indinde eman sahibi olacağı ifade edilmektedir. Dolayısıyla mü'minin insanlar arasında güvenilir olma vasfından bahsedilmemektedir. Ancak hutbede ayet için yapılan yorum bu ayrımın gözden kaçtığını göstermektedir:

"Okuduğum ayet-i kerimede güvenli bir dünya tesis etmemizin iki şartı olduğu beyan edilmektedir. Birinci şart, imandır. Allah'a ve Resûlüne iman etmeden, mümin olmadan doğru yola erişilemez. Emaneti koruyup güvenilir bir insan olmadan da imanın hakikatine erilemez. Eman olmazsa iman olmaz, İslam yaşanamaz. Emniyetli bir dünya inşa etmenin ikinci şartı ise imanımıza hiçbir şekilde zulmü, şirki bulaştırmamaktır. Adaleti şiar edinmek, haksızlığa göz yummamaktır. Yeryüzünün, hayatın, Allah'ın nimetlerinin ve çevremizdeki her bir insanın birer emanet olduğunu akıldan çıkarmamaktır."

Hutbede kullanılan "Rabbim! Senden başka hiçbir ilah yoktur. Seni her türlü eksiklikten tenzih ederim. Ben gerçekten nefsine zulmedenlerden oldum." (Enbiyâ 21/87) ayeti ise Yunus'un (a.s) kavmini terk ettikten sonra denize atılıp balığın karnında hapsolduğu esnada hatasını anlayarak pişmanlığını ve Allah'a teslimiyetini dile getirdiği dua cümlelerini bildirmektedir.[69] "Allah'ın izniyle güven içinde Mısır'a girin!" (Yûsuf 12/99) ayeti ise Hz. Yûsuf'un, Mısır'a varan babası Yakup (a.s)'ı Mısır hükümdarı ve şehrin ileri gelenleriyle birlikte karşılaması esnasında güven içinde şehre girebileceğini söylediğini ifade etmektedir.[70]

Dolayısıyla bu ayetlerin konuya nazaran bağlamları dışında kullanıldığı söylenebilir. Daha doğrusu ayetlerin bağlamına dikkat edilmeden sırf içerisinde geçen eman, güven, iman gibi sesteş kelimeler sebebiyle kullanıldığı anlaşılmaktadır. Halbuki insanlar tarafından korunması için bırakılan nesneler ve riayet edilmesi

[68] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 417-418.
[69] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3: 697.
[70] Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 13: 342.

istenen sözleşmeler gibi emanetleri ve Allah'ın kullarına yönelttiği hükümleri kapsadığı belirtilen[71] "Yine o mü'minler emanetlerine ve ahidlerine sadakat gösterirler" (Mü'minûn 23/8) ayetinin kullanılması daha yerinde olurdu. "Ey iman edenler Allah ve resulüne karşı hainlik etmeyiniz, emanetinizdeki şeylere de bilerek hıyanet etmeyiniz" (Enfal 8/27) ayeti de kullanılabilirdi. Çünkü bu ayetin tefsirinde, Allah ve Rasulüne hıyanet edildiği zaman insanların kendi aralarında da cana, mala ve ırza hıyanet etmeye başlayacakları, hatta vatani ve milli görevler noktasında dahi hainliğin söz konusu olabileceği ifade edilmektedir.[72]

Bu hutbeyle ilgili dikkat çeken başka bir husus ise hutbede bazı kelimelerin gereğinden fazla tekrar edilmesidir. Hutbede türevleriyle birlikte otuz dört defa güven, sekiz defa eman, altı kere emanet, on defa emin, on üç kere iman, dört kere mü'min ve dört defa da emniyet kelimesi geçmektedir. Benzer kelimelerin bu kadar fazla kullanılması ifadeyi sığlaştırmakta, anlamayı zorlaştırmakta ve hutbenin sıkıcı bir metne dönüşmesine sebep olmaktadır.

"Rahmân'a Has Kul Olabilmek"[73] başlıklı hutbede kullanılan şu ayetin sadece metninin verilmesiyle yetinildiği görülmüş ve meali tarafımızdan eklenmiştir; "Rahmân'ın kulları, yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen kimselerdir. Cahiller onlara laf attıkları zaman, "selâm!" der (geçer)ler. (وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا)" (Furkan 25/63).

Ayette geçen "وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا" ibaresiyle ilgili hutbede "Rahman'ın has kulları dünya ve âhiretlerine faydası olmayan boş söz, tavır ve tutumlardan kaçınırlar" şeklinde bir yorumun yapıldığı görülmektedir. Akabinde "Cahillerin, kendini bilmezlerin sataşmasına aldırış etmezler. "Selam" diyerek geçip giderler" şeklinde de tercümesi yapılmıştır.

---

[71] Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*,16: 393-394.
[72] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 127-128.
[73] DİB, "Rahmân'a Has Kul Olabilmek", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Rahmana%20Has%20Kul%20Olabilmek.pdf.

Ayetin metninden ve çevirisinden de açıkça anlaşılabileceği gibi bu yorumun bu ayetle bir münasebeti bulunmamaktadır. Çünkü cahillerin sataşmasına karşı selam diyerek geçip gitmekle, dünya ve ahirete faydası olmayan boş söz, tavır ve tutumlardan kaçınmak birbirinden farklı şeylerdir. Boş söz, tavır ve tutumlardan kaçınmakla ilgili ayetlere "İman ve İslamın Tezahürü: Faydasız ve Boş Şeylerden Uzak Durmak" isimli hutbe incelenirken yer verilmişti.

Hutbenin devamında, günah işleyen müminlerin "(رَبَّنَا اصْرِفْ عَنَّا عَذَابَ جَهَنَّمَ) Ey Rabbimiz! Bizden cehennem azabını uzaklaştır!)" (Furkan 25/65) şeklinde dua ettikleri belirtilmiştir. Müminlerin bu duayı yapmalarının "günah işleme" kaydına bağlandığı görülmektedir. Burada söz konusu olan ayet, siyak ve sibakıyla birlikte dikkatlice incelendiğinde bu şekilde bir kaydın olmadığı görülecektir. Tam tersine Rahman'ın kullarının bir hayat tarzı haline gelmiş bulunan davranışları özetlenmektedir. Mü'minlerin bu şekilde dua etmeleri ise cehennem azabından kurtulma emelleri ve yaptıkları ibadetlere güvenmemeleri sebebiyledir.[74]

Hutbede eğer günah işlemeleri sebebiyle dua eden müminlerle ilgili bir ayet verilmek isteniyorsa -ki öyle olması gerekir- "Sonuç olarak senin rabbin cahillikle kötülük işleyen, ama bunun ardından tövbe edip kendilerini düzeltenlerin yardımcısıdır…" (Nahl 16/119) ayetinin kullanılması daha isabetli olabilirdi. Bunun yanında Bakara 2/160, Âl-i İmran 3/89, Nisâ 4/17; 146 ve Mâide 5/39 ayetleri ilave edilerek de hutbenin anlatımı güçlendirilebilirdi.

Bu hutbenin tamamı Furkan suresinin atmış üç ve yetmiş altıncı ayetleri arasından seçilen bazı ayetlerin yorumlanmasından oluşmaktadır. Bu ayetlerden bir kısmına hiç meal verilmediği görülmektedir. Ancak böyle yapmak yerine bahsi geçen surenin atmış üç ve yetmiş altıncı ayetleri arasında kalan bütün ayetleri mealleriyle birlikte verilebilirdi. Böylece hutbe Kur'an bütünlüğü açısından daha

[74] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5: 448.

verimli bir hale getirilebilirdi. "Hikmet Yüklü Öğütler"[75] isimli hutbede önerilen bu metoda yakın bir yol takip edildiği söylenebilir:

"Andolsun, biz Lokmân'a Allah'a şükretmesi için hikmet verdik. (وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ اَنِ اشْكُرْ لِلّٰهِ وَمَنْ يَّشْكُرْ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهٖ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ حَمِيْدٌ)" (Lokman 31/12) ayetiyle başlayan hutbede Lokman Suresinin on iki ile on dokuzuncu ayetlerinin metinleri ve mealleri verilmek suretiyle, Lokman'ın (a.s), oğlu şahsında bütün mü'minlere verdiği öğütler sıralanmıştır.

Ancak hutbede surenin bazı ayetlerinin verilmeden yorum yapıldığı da müşahade edilmektedir. Mesela on altıncı ayetin metni ve meali verilmeyerek; "Lokman'ın (a.s) oğluna olan üçüncü öğüdü, zerre miktarı bir iyiliğin bile Allah katında asla zayi olmayacağıdır. En küçük bir kötülüğün karşılıksız kalmayacağıdır. Zira Allah, en gizli şeyleri bilendir. Her şeyden hakkıyla haberdar olandır." şeklinde bir yorum ile yetinilmiştir. Halbuki diğer ayetler gibi bu ayetin de orjinal metninin ve mealinin hutbede verilmesi, Kur'an bütünlüğü açısından daha uygun bir yaklaşım olurdu:

"Yavrum! Şüphesiz yapılan iş bir hardal tanesi ağırlığında olsa ve bir kayanın içinde yahut göklerde ya da yerin içinde bile olsa, Allah onu çıkarır getirir. Çünkü Allah, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır. (يَابُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُنْ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ فِي السَّمَاوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ)" (Lokman 31/16).

Her hutbede karşılaşmadığımız, ancak bu hutbede dikkatimizi çeken bir başka husus ise "Lokman'ın (a.s) oğluna yaptığı ilk öğüt, Lokman (a.s)'ın evladına olan sekizinci öğüdü" gibi tam sekiz cümlenin kullanılmış olmasıdır. Ülkemizdeki mesai koşulları göz önüne alındığında, cuma namazına gelen Müslümanların her dakikasının ne kadar kıymetli olduğu izahtan vârestedir. Bu sebeple hutbede sarfedilecek her bir cümlenin iyi düşünülerek seçilmiş olması gerekmektedir. A4 boyutunu geçmesi mümkün görünmeyen bir hutbede aynı giriş cümlesini sekiz kere

[75]DİB, "Hikmet Yüklü Öğütler", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Hikmet%20Y%C3%BCkl%C3%BC%20%C3%96g%C3%BCtler.pdf.

tekrar etmek ise zaten kısıtlı olan imkânı değerlendirememek anlamına gelecektir. Eğer ayetlerin metni ve meali sıralı bir şekilde hutbe metnine yerleştirilmiş olsaydı, bu cümlelerin tekrar tekrar kullanılmasına ihtiyaç hissedilmeyebilirdi.

"Mü'minler, gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında derin saygı içindedirler. Onlar ki, faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler. Onlar ki, zekâtı öderler. Onlar ki, ırzlarını korurlar. (قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِى صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكٰوةِ فَاعِلُونَ وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ)" (Mü'minûn 23/1-5) ayetlerinin işlendiği "Firdevs Cennetine Mirasçı Olabilmek"[76] başlıklı hutbede de göze çarpan ilk husus ayetlerin meali verilmeden doğrudan yorum yapma cihetine gidilmiş olmasıdır.

Daha önemli bir husus ise Mü'minun suresinin bir-on ayetlerinin işlendiği bu hutbede, altı ve yedinci ayetlerin atlanmış olmasıdır. Halbûki bu ayetler hutbede zikredilen beşinci ayetin istisnalarını içermektedir. Bu ayetleri mealleriyle birlikte buraya aktarmak konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır; "İffetlerini korurlar; Sadece eşleriyle veya ellerinin altında olanlarla 'cariyelerle' yetinirler, bundan dolayı da kınanacak değillerdir. Ama her kim bunun ötesine geçmek isterse işte haddi aşanlar onlardır. (وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ إِلاَّ عَلَى أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ فَمَنِ ابْتَغَى وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْعَادُونَ)" (Mü'minun 23/5-7).

Beşinci ayette iffetin korunmasını emreden Allah, devamındaki ayetle bunun istisnasını bildirmektedir. Bu ayetleri atlamak beşinci ayeti bağlamından koparmak anlamına gelmektedir. Yani iki ayeti beraber düşündüğümüzde Nesefî'ye göre "Eşleri veya ellerinin altında olanlar 'cariyeler' dışında kalanlara karşı iffetlerini korurlar" şeklinde anlaşılmaktadır.[77]

Müfessirlerimizin bu ayetler için yaptıkları yorumlardan faydalanılmalıdır. Farklı tefsir kaynaklarında geçen bu yorumları kullanmak hutbeye zenginlik katacaktır. Mesela yine Nesefî'ye göre beşinci ayette zikredilen "فرج" kelimesinin

[76]DİB, "Firdevs Cennetine Mirasçı Olabilmek", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Firdevs%20Cennetin%20Miras%C3%A7%C4%B1%20Olmak.pdf.
[77] Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*, 2: 459-460.

erkek ve kadının avret yerleri anlamına geldiği bilgisi önem arzetmektedir.[78] Çünkü günümüzde namusun bedenden soyutlanmış zihnî bir tavır olduğunu iddia edenlere de rastlanabilmektedir.

Beyzâvî'ye göre bu üç ayetin (Mü'minun 23/5-7) "boş şeylerden yüz çevirirler" ayetinden sonra ayrı olarak zikredilmesi ise cinsi münasebetin nefse hoş gelen şeylerin en büyüklerinden olması sebebiyledir.[79] Ayrıca bu ayetler, Kurtubî'ye göre zinanın[80] Celaleyn tefsirine göre istimnanın[81] ve Nesefî'ye göre ise mut'a nikâhının[82] haram olduğuna delil sayılmaları açısından da dikkate şayandır. Kurtubî'ye göre mut'a, nikâhı yapılan kadın ile ayette bahsedilen zevcelerin aynı konumda olmaması sebebiyle haram kabul edilmektedir.[83]

2.3.2. Kötü Ahlak

2017 yılında yayımlanan hutbeler içerisinde kötü ahlaka dair yalnızca riya ve gıybet konularında hazırlanmış müstakil iki hutbeye rastlanmıştır. Halbuki bu konuların dışında Kur'ân-ı Kerim'de kötü ahlaka dair yasaklanan/yerilen daha birçok kötü vasıf mevcuttur. Mesela korkaklık, nankörlük, katı kalplilik, haset, cimrilik, acelecilik, öfke, kin ve kibir bunlardan bazılarıdır.[84] Yalan, iftira, dedikodu, alay etme, gereksiz tartışma, aşırı şaka, vesveseye düşürecek gizli konuşma da kötü ahlaktan sayılan sözlü davranışlardır.[85]

Zikredilen bu davranışların her biri en az riya ve gıybet kadar toplumun huzurunu ve birliğini zedeleyen olumsuz hareketlerdir. Bu kötü vasıflara bazı hutbeler içerisinde yer yer temas edildiği de görülmektedir. Ancak toplumun

---

[78] Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*, 2: 459-460.
[79] Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, (Beyrut: Müessesetü'l A'lemî Li'l Matbûât, 1990), 3: 160.
[80] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, (Buruç Yayınları, t.y.), 12: 170-171.
[81] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Kahire: Matbaatü'l-İstikamet, t.y.), 2: 45.
[82] Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*, 2: 460.
[83] Kurtubî, *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 12: 169-170.
[84] Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, (İstanbul: Yalnızkurt Yayınları. 1997), 27.
[85] Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, 73.

huzurunu bozarak dağılmasına sebep olabilecek kadar tehlikeli olan bu davranışların tamamen ortadan kaldırılarak yerlerine güzel ahlaki vasıfların ikame edilebilmesi, öncelikle bu konuda bir farkındalığın/bilincin oluşturulmasına bağlıdır. Bunun için de her bir kötü vasfın net birer tanımının yapılıp, konuyla ilgili bütün ayetlerin ve hadislerin dikkatlice taranarak aktarılması gerekmektedir.

Bunun yanında bu vasıfların psikolojik, sosyolojik, teknolojik, ekonomik ve diğer nedenleri de sebep-sonuç ilişkisi içerisinde, alanında yapılmış ciddi çalışmalardan da faydalanılarak ele alınmalıdır. Ayrıca her bir kötü vasfı karşılığı olan iyi vasıfla birlikte aynı hutbe içerisinde işlemek insanların zihninde ve hayatında bir dönüşüm meydana getirme noktasında daha etkili olabilir. Mesela korkaklık-cesaret, kibir-tevazu, nankörlük-şükür, öfke-merhamet ve yalancılık-doğru sözlülük kavramları birlikte işlenebilir.

Riya konusunun işlendiği hutbeyi incelediğimiz zaman; "Yazıklar olsun o namaz kılanlara! Onlar ki namazlarını ciddiye almazlar. Onlar ki namazlarıyla gösteriş yaparlar. (فَوَيْلٌ لِّلْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَن صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ الَّذِينَ هُمْ يُرَاؤُونَ وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ)" (Mâûn 107/4-6) ayetleri ekseninde ibadetlerle ilgili gösterişe vurgu yapıldığı görülmektedir.[86] Ancak hutbede ayetlerin meali dışında herhangi bir açıklamaya rastlanmamıştır.

Bu konuda müfessirlerimizin yorumları bizler için yol gösterici olabilir; "Onlar ki namazlarını ciddiye almazlar" ayetinin Celaleyn tefsirine göre namazı vaktinden sonraya bırakanları,[87] Beyzâvî'ye göre namazına dikkat etmeyenleri[88] ve Nesefî'ye göre ise namazı tamamen terk edenleri kapsadığı[89] hutbede hatırlatılabilir. Yine Nesefî'ye göre "Onlar ki namazlarıyla gösteriş yaparlar" ayetiyle farz namazları açıktan kılanların kastedilmediği, çünkü farzların hakkının açıktan

[86]DİB, "Samimiyetsizliğin Adı Riya", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Samimiyetsizli%C4%9Fin%20Ad%C4%B1%20Riya.pdf.
[87] Süyûtî, Mahallî, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, 2: 275.
[88] Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, 4: 454.
[89] Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*, 3: 684.

yapılması olduğuna da[90] değinilebilir. Çünkü halk arasında bu ayrımı yapabilecek ilme ve anlayışa sahip olmayan insanlar bulunabilir.

Bunların yanında hutbede; "Riyaya kurban edilirse oruçlarımız, bizim için kötülüklere karşı kalkan olamaz" şeklinde bir cümle geçmektedir. Ancak Celal Kırca oruç ibadetinde riya ve gösterişin bulunamayacağını, çünkü insanın oruçlu, yani aç olduğu bilgisinin kendisiyle Allah arasında gizli kaldığını[91] ifade etmektedir.

Riya konusunun işlendiği bu hutbede; "Ve bunlar Allah'a ve ahiret gününe inanmadıkları halde mallarını insanlara gösteriş için sarfedenlerdir" (Nisâ 4/38) ayetine de yer verilebilirdi. Ayrıca Bakara iki yüz atmış dört ve Nisâ yüz kırk ikinci ayetlerinin de ilave edilmesiyle hutbenin içeriği biraz daha zenginleştirilebilirdi.

Kötü ahlak kapsamında irad edilmiş diğer hutbe ise; "Ey iman edenler! Zannın çoğundan kaçının. Çünkü öyle zanlar vardır ki günahtır. Birbirinizin özelini araştırmayın. Birbirinizin gıybetini yapmayın. Biriniz ölmüş bir kardeşinin etini yemekten hiç hoşlanır mı? Bundan tiksindiniz değil mi? O hâlde Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, tövbeyi çok kabul edendir, çok merhametlidir. (يَا اَيُّهَا الَّذِينَاٰمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبْبَعْضُكُمْ بَعْضًا اَيُحِبُّ اَحَدُكُمْ اَنْ يَّاْكُلَ لَحْمَ اَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ (Hucurât 49/12) ayetini başa alan "Kardeşliğe Saplanan Hançer: Gıybet" isimli hutbedir.[92]

Hutbede; "Gıybet, bir kardeşimizi hoş olmayan sözlerle anmaktır. Yokluğunda onun onur ve haysiyetini zedelemektir." şeklinde bir açıklama yapılmakla beraber hangi söz veya davranışların bu kapsama gireceğine dair somut bir örnek verilmemektedir.

Bu noktada Taberî'de geçen bir rivayete göre Hz Aişe'nin, Hz. Safiye'nin boyunun kısa olduğunu ima etmesinin dahi, Hz. Peygamber tarafından gıybet olarak

---

[90] Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*, 3: 685.
[91] Celal Kırca, *Kur'ân-ı Kerim'de Fen Bilimleri*, (İstanbul: 1984), 138.
[92] DİB, "Kardeşliğe Saplanan Hançer: Gıybet", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Karde%C5%9Fli%C4%9Fe%20Saplanan%20Han%C3%A7er%20G%C4%B1ybet.pdf.

kabul edildiği[93] hutbede bildirilmelidir. Ancak Elmalılı'ya göre ayağı aksayan bir kimseyi tarif etmek için "topal" demekle, işlediği günahı dile getiren bir kimsenin günahından bahsetmenin gıybet olmayacağı da hatırlatılabilir.[94]

Gıybet yapan bazı kimselerin; "olmayan bir şeyi söylemedim" veya "ben sadece dinledim" şeklinde kendilerini savunduklarına da şahit olunmaktadır. Bu noktada Hz Peygamber'in (SAV) İrşad'da geçen bir rivayete göre; "Eğer anlattıkların gerçekten onda var ise, onu gıybet etmiş olursun; ancak anlattıkların onda yok ise, ona bühtan etmiş olursun."[95] hadisi ile Ruhu'l Beyan'da geçen "Gıybeti dinleyen de konuşan gibidir."[96] rivayetleri hatırlatılabilir.

Medârikü't-Tenzil'de yer alan "Halkın gıybeti haktan uzak kalmaktan olur"[97] veciz ifadesine de bu hutbede yer verilebilirdi. Bu cümle konuyu özetleyici ve akılda kalması kolay bir ifade olması bakımından hutbeyi dinleyenler üzerinde hoş bir intiba bırakabilir.

Ayrıca Suyutî'nin naklettiği bir rivayete göre Hz. Peygamber'in (SAV), arkasında namaz kılan iki oruçlu adama, gıybet ettikleri gerekçesiyle abdestlerini, namazlarını ve oruçlarını iade etmelerini emretmesi,[98] bu fiilin ne derece çirkin olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir.

Hutbenin başlığından ve içeriğinde geçen; "Bizler birbirine iman kardeşliği ile bağlı müminleriz" cümlesinden de anlaşılabileceği gibi, hutbede kardeşlik vurgusu da yapılmaktadır. O halde din kardeşliğinin neseb kardeşliğinden bile daha önemli olduğuna[99] delil gösterilen "Müminler ancak kardeştirler" (Hucurat 49/10) ayeti bu hutbede dile getirilebilirdi.

---

[93] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, (Kahire: 2001), 21: 373-382.
[94] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 534-539.
[95] Ebüssuûd Muhammed, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm İlâ Mezâye'l-Kur'ân'il-Azîm*, (Dâr-ü İhyâü't-Türâsü'l-Arabiyye, t.y.), 8: 122-124
[96] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 8: 209-212.
[97] Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*, 3: 355-356.
[98] Süyûtî, ed-*Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-Ilmiyye, 2015), 6: 99-106.
[99] Kurtubî, *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 16: 256-257.

2.3.3. Dünya ve Ahiret Dengesi

"Allah, hanginizin daha iyi amel işlediğini ortaya koymak amacıyla sizi imtihan etmek için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır. (اَلَّذِى خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ)" (Mülk 67/2) ayetinin kullanıldığı "Eşsiz Sermayemiz: Ömür"[100] isimli hutbede hayatın ve sağlığın doğru değerlendirilmesi gerektiğinin vurgulandığı görülmektedir. Ayrıca bu hutbenin yeni bir miladi yılın başlaması sebebiyle yayımladığı anlaşılmıştır.

Bu ayetin hutbede kullanılmak üzere seçilmesi gayet etkileyici olmuştur. Ancak müfessirlerin bu ayetle ilgili yorumlarından da istifade edilmelidir:

Mesela Nesefî'ye göre bu ayet; "Hasta veya doktor ayrımı yapmayan bir hayat ile sultan veya köle ayrımı yapmayan ölüm arasında geçen" ömür denilen sürenin insanlara imtihan için bahşedildiğini anlatmaktadır[101]. Taberî bu durumu; "Dünyanın yaşama ve yok olma yurdu, ahiretin ise dünyada yapılanların karşılığının verildiği devamlı bir yurt olduğu"[102] şeklinde özetlemektedir. Kurtubî'nin; "Ölümün isyana meyletme noktasında insan için bir koruma bandı vazifesi gördüğü"[103] şeklindeki yorumu da atlanmamalıdır. Ayette zikredilen iyi amelin kapsamına da değinilecek olursa, Bursevî'nin; "İyi ancak şeriat sayesinde bilinir. Şeriatın iyi dediği şey iyi, kötü dediği kötüdür"[104] şeklindeki tespitine katılmamak mümkün değildir.

Hutbede geçen şu satırlar dikkat çekicidir; "Piyango ve şans oyunlarına umut bağlayarak alın teri dökmeden, emek harcamadan kazanmaya çalışmak, dinimizin helal kazanç duyarlılığıyla bağdaşmaz. Alkollü içkilerle sağlığı heba etmek, sınırsız ve uygunsuz eğlencelerle vakti öldürmek, müminde bulunması gereken emanet bilinciyle asla uyuşmaz." Malumdur ki ülkemizde her miladi yılın başında piyango vb. şans oyunları, gündemi bir hayli meşgul etmektedir. Çoğunluğu Müslüman olan vatandaşlarımız ise bu kumar oyunlarına yoğun ilgi göstermektedir. Bu sebeple

---

[100] DİB, "Eşsiz Sermayemiz: Ömür", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/E%C5%9Fsiz%20Sermayemiz%20%20%C3%96m%C3%BCr.pdf.
[101] Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*, 3: 510-511.
[102] Taberî, *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 23: 118-119.
[103] Kurtubî, *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 17: 499-501.
[104] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9: 185-186.

hutbede piyango ve diğer şans oyunlarının eleştirilmesi takdir edilmesi gereken bir durumdur. Ancak bazı haram olan işlere verilen devlet desteği, insanlar arasında meşrulaştırıcı bir etken olarak algılanabilmektedir. Yani bazı insanlar "kötü bir şey olsa devlet izin vermez" tarzında bir anlayışın arkasına sığınabilmektedirler. Bu noktanın puslu kalmaması için, devletin resmi bir kurumu tarafından hazırlanarak piyasaya sürülmesinin,[105] piyangoyu kumar olmaktan çıkarmayacağına vurgu yapılmalıdır.

İçki ve kumarın konu edildiği dikkate alındığında "Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerdir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan içki ve kumar yoluyla aranıza düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?" (Maide 5/90-91) ayetleri de hutbede zikredilerek konunun pekiştirilmesi sağlanabilirdi. Tabiki buna Bakara suresinin iki yüz on dokuzuncu ayeti de dahil edilebilir.

İnsana bahşedilen zamanın doğru kullanılması gerektiği üzerinde durulan bu hutbeyle ilgili son bir husus ise, Allah'ın mutlak zamana yemin ettiği Asr Suresinin işlendiği[106] "Asr Suresinin Öğrettiği Hakikatler"[107] isimli hutbe ile cem edilerek sunulmasının daha faydalı olabileceğidir; "Asra yemin olsun ki, insan gerçekten ziyandadır. Ancak iman edip iyi işler yapanlar, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler başkadır. (وَالعَصْرِ اِنَّ الاِنْسَانَ لَفِى خُسْرٍ اِلَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ)" (Asr 103/1-3).

Mehmed Vehbi Efendinin "İnsanın saadetini beyan etme bakımından, Asr Suresi Kur'an ilimlerinin tamamına şamildir"[108] görüşü de dikkate alındığında, iki hutbenin ayetlerinin ve konularının birbirlerini tamamlar mahiyette paralellik arzettiği anlaşılmaktadır.

---

[105] Milli Piyango İdaresi, erişim: 09.09.2019, http://www.mpi.gov.tr/node/5.
[106] Taberî, *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 24: 612-6155.
[107] DİB, "Asr Suresinin Öğrettiği Hakikatler", erişim: 13 Hairan 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Asr%20Suresi%E2%80%99nin%20%C3%96%C4%9Fretti%C4%9Fi%20Hakikatler.pdf.
[108] Mehmed Vehbi, *Hulâsâtu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1969), 15: 6559-6562.

2.3.4. İyiliği Emretmek ve Kötülükten Sakındırmak

Bu başlık altında incelenmesinin uygun olabileceği düşünülen "Kötülüğe Engel Olabilmenin Yolu İyiliktir"[109] isimli hutbenin başında verilen ayete meal verilmediği görülmektedir. Bu sebeple meali tarafımızdan ilave edilmiştir:

"Onlar, Rablerinin rızasına ermek için sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli olarak ve açıktan Allah için harcayan ve kötülüğü iyilikle ortadan kaldıranlardır. İşte bunlar için dünya yurdunun iyi sonucu vardır. (وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً وَيَدْرَؤُنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ اُولٰئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّار" (Ra'd 13/22).

Bu ayet dışında Bakara Suresinin İsmail Hakkı'ya göre yüksek insani değer ve üstünlükleri içeren yüz yetmiş yedinci ayetinin de kullanıldığı göz önüne alındığında,[110] hutbedeki ayet seçimi ve miktarının yerinde olduğu söylenebilir. Ancak Ra'd yirmi iki ve Hud yüz on dörtte geçen "kötülüğü iyilikle savmak" ifadesinin biraz açılmasında fayda olabilir.

Bu bağlamda Süyûtî; "Mahrum bırakılsa bile, kişinin, kendini mahrum bırakanlara vermesinin; kendisine yapılan zulmü affetmesinin; kendisine sıla-ı rahimde bulunulmasa da, sıla-ı rahimde bulunmasının güzel olacağını" ifade etmiştir.[111] Bunun yanında "şerre şerle değil hayırla karşılık vermek,"[112] "günahı tevbe ile savmak,"[113] "cahillerin saygısızlık ve edebsizliğîni hilm ile bertaraf etmek" de[114] bu ayetten yapılan çıkarımlar arasında bulunmaktadır. Hatta bütün bunlar "İyiliğe iyilik her kişinin kârı, kemliğe iyilik er kişinin kârıdır"[115] atasözümüzle veciz bir şekilde de ifade edilebilir. Müfessirlerimizin bu değerli yorumlarına da hutbede yer verilmesi hutbenin etkisini güçlendirebilir.

---

[109]DİB, "Kötülüğe Engel Olabilmenin Yolu İyiliktir", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/K%C3%B6t%C3%BCl%C3%BC%C4%9Fe%20Engel%20Olabilmenin%20Yolu%20%C4%B0yiliktir,.pdf.
[110] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1: 299-301.
[111] Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm İlâ Mezâye'l-Kur'ân'il-Azîm*, 5: 17.
[112] Süyûtî, ed-*Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*, 4: 107-109.
[113] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1984), 4: 324.
[114] Kurtubî, *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 9: 468-470.
[115] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 560.

2.3.5. Sabır/Şükür

İçeriği göz önüne alındığında, bu başlık altında inceleyebileceğimizi düşündüğümüz "Şükreden Bir Kul Olabilmek"[116] isimli hutbe, "Hani Rabbiniz size şöyle bildirmişti: Eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım. Nankörlük ederseniz gerçekten azabım çok çetindir. (وَاِذْ تَاَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَاَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ اِنَّ عَذَابِى لَشَدِيدٌ)" (İbrâhim 14/7) ayetiyle başlamaktadır.

Sabır ve şükür maddelerine farklı hutbelerde zaman zaman değinilmiş olmakla beraber bu hutbede sadece şükür kavramına yer verildiği anlaşılmaktadır. Hutbede; "Şükür, Allah'ın emaneten verdiği nimetlerin kadrini bilmektir" şeklinde güzel bir tarif bulunmaktadır. Buna ilave olarak bazı tefsirlerimizde yer alan şu yorumların da hutbede kullanılması hoş bir intiba bırakabilirdi:

"Şükür Allah'ın nimetleri ile onun masiyetlerine karşı gıdalanarak güç kazanmamandır."[117] "Şükrün karşılığı olan nankörlük ise nimetin yalanlanması değil, nimetin örtülmesidir."[118]

Hutbe içerisinde şükrün ne şekilde yapılabileceğine dair örnekler verilirken "dilimizin şükrü Allah'ı zikirdir" ifadesi kullanılmaktadır. Buna ilave olarak dilin şükrünün "doğru söz söylemek" olduğu da eklenebilir. Nitekim Kurtubî'nin bu ayetin tefsirinde verdiği bir bilgiyi bu minvalde zikredebiliriz:

"Derin hikmet sahibi Lokman'a (a.s), seni, gördüğüm bu seviyeye ulaştıran ne oldu diye soran birisine O; 'Allah'ın kaderi, emaneti eda edişim, doğru söz söyleyişim ve bana fayda vermeyen şeyleri terkedişimdir' diye cevab vermiştir."[119]

Sahip olduğumuz nimetlere hutbede örnek verilirken; "O nimet, toprağın derinliklerinden çıkan bir ağacın meyvesi ise, Allah onu çeşitli aşamalardan geçirerek bizim için hazırlamıştır. Eğer o, bir damla su ise, Allah onu okyanuslardan

---

[116]DİB, "Şükreden Bir Kul Olabilmek", erişim: 13 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/%C5%9E%C3%BCkreden%20Bir%20Kul%20Olabilmek.pdf.

[117] Kurtubî, *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 9: 518-520; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*, 2: 713-714.

[118] Kurtubî, *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 9: 518-520.

[119] Kurtubî, *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḳurʾân*, 13: 526-530.

bulutlara çıkarmış, bulutlardan yeryüzüne bizim için indirmiştir.” şeklinde bir ifade geçmektedir. Ancak burada anlatılmaya çalışılan bu konuyu Kur’an’da daha etkili ifade eden bir ayet bulunmaktadır; “O, gökten su indirendir. İşte biz onunla her türlü bitkiyi çıkarıp onlardan yeşillik meydana getirir ve o yeşil bitkilerden, üst üste binmiş taneler, -hurma ağacının tomurcuğunda da aşağıya sarkmış salkımlar- üzüm bahçeleri, zeytin ve nar çıkarırız: (Her biri) birbirine benzer ve (her biri) birbirinden farklı. Bunların meyvesine, bir meyve verdiği zaman, bir de olgunlaştığı zaman bakın. Şüphesiz bunda inanan bir topluluk için (Allah'ın varlığını gösteren) ibretler vardır.” (Enam 6/99).

Ayrıca; “O, rüzgârları rahmetinin önünde müjde olarak gönderendir. Nihayet rüzgârlar ağır bulutları yüklendiği vakit, onları ölü bir belde(yi diriltmek) için sevk ederiz de oraya suyu indiririz. Derken onunla türlü türlü meyveleri çıkarırız. İşte ölüleri de öyle çıkaracağız. Ola ki ibretle düşünürsünüz.” (Araf 7/57) ayeti de hutbede sayılan nimetlerden bahsetmektedir. Bu sebeple hutbede bu ayetlere de yer verilmesi uygun olabilirdi.

2.4. SOSYAL HAYAT KONULU HUTBELER

Kelime-i şehadet, namaz, oruç, zekât ve hacdan oluşan İslam’ın beş temel esası üzerine kurulmak istenen binanın toplumsal yapı olduğu dikkate alındığında,[120] sosyal hayata dair konulara hutbelerde yer verilmesi önem arzetmektedir. Bu bölümde hutbeler selamlaşma, akraba ilişkileri, birlik ve beraberlik ile yardımlaşma ve dayanışma başlıkları altında tahlil edilecektir.

2.4.1. Selamlaşma

Müslümanlar arasında birliğin güçlenmesine ve muhabbetin artmasına vesile olan “Selam”ın konu edildiği “Güven ve Merhamet Köprüsü: Selam”[121] isimli hutbede kullanılan ayet şu şekildedir; “Size selâm verildiği zaman, ondan daha

[120] M. Sait Şimşek, *Kur’ân’ın Ana Konuları*, (Konya: Beyan Yayınları, 1999), 173-174.
[121] DİB, “Güven Ve Merhamet Köprüsü: Selam”, erişim: 2 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/G%C3%BCven%20ve%20Muhabbet%20K%C3%B6pr%C3%BCs%C3%BC%20Selam.pdf.

güzeliyle veya misliyle karşılık verin. Şüphesiz Allah, her şeyin hesabını gereği gibi yapandır. (وَاِذَا حُيِّيْتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِاَحْسَنَ مِنْهَا اَوْ رُدُّوهَا اِنَّ اللهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا)" (Nisa 4/86).

Kur'an Yolu müfessirleri bu ayete yaptıkları yorumda -câhiliye dönemindeki selamlaşmada kölelik ve sınıf farkı gözetildiğini, İslam'ın ise eşitlik ve fazilet anlayışına uygun bir selamlaşma adabı getirdiğini- ifade etmektedirler. Ayrıca -selamlaşmanın Müslümanlar arasında kaynaşma ve sevgi aracı olmasının yanında barış içinde yaşamaya da işaret ettiğini, bu sebeple selamı vermenin sünnet, almanın ise farz olduğunu- dile getirmişlerdir."[122] Bu yorum ışığında konunun bağlamına uygun bir ayetin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

"Yüce Rabbimizin isimlerinden biri de "esSelam" dır. Rabbimiz, barış ve esenliğin kaynağıdır. Bu yüzden bizler, her namazımızın ardından onun "Selam" adını anarız. "Allahümme ente's selâm ve minke's selâm. Tebârekte ya ze'l-celâli ve'likram!" deriz. Yani "Alah'ım sen Selâm'sın. Barış, eman ve güven senden gelir. İzzet ve ikram sahibi Rabbim, sen ne kadar yücesin!" diye sesleniriz. Bizleri selâmete ve hidayete erdirmesini, huzur ve emniyet içinde yaşatmasını Rabbimizden niyaz ederiz. Aziz Kardeşlerim! Selam, müminin şiarıdır. Korku, endişe, keder ve tehlikeden uzak olmanın, sükûn ve güvenin adıdır. Onun için bizler, tanıdığımız tanımadığımız bütün müminlere selam verir, güven ve muhabbet bağları kurarız. Söze başlarken "selâmun aleyküm" "Allah'ın selamı üzerinize olsun" der, iyi niyetlerimizi duaya dökeriz. Selam, dost olduğumuza ve bizden zarar gelmeyeceğine dair karşımızdakine verdiğimiz teminattır. Selam, küslüğü ve kini unutup kardeş kalma ahdidir. Zira tebessümle verilen bir selam, kırgınlıkları ve endişeleri yok eder. Yürekleri birleştirir, şefkat ve nezakete vesile olur."

Hutbede "selam" kavramının tanımının, uygulanışının ve etkilerinin sebep-sonuç ilişkisi içerisinde akıcı bir üslupla ve konunun odak noktasından sapmadan net bir anlatımla verildiği görülmektedir. Bu açıdan örnek bir hutbe olarak gösterilebilir. Konuya dair kullanılan hadislerin seçimi ve miktarı noktasında da gayet isabetli davranıldığı müşahede edilmiştir. Ancak kullanılan ayet miktarı için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Çünkü hutbede yalnızca bir adet ayet kullanıldığı tespit

[122] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 107-108.

edilbilmiştir. Bu noktada, daha fazla ayetin kullanılmasının faydalı olacağı düşüncesindeyiz. Mesela; "Evlere girdiğiniz zaman birbirinize, Allah katından mübarek ve hoş bir esenlik dileği olarak, selâm verin." (Nur 24/61) ayetinin ilave edilmesini tavsiye edebiliriz.

2.4.2. Akraba İlişkileri

2017 yılında yayımlanan hutbeler arasında akrabalık haklarını konu edinen bir adet hutbe tespit edilebilmiştir. "Allah'ın Sıkı Tutulmasını Emrettiği Bağ: Sıla-i Rahim"[123] başlıklı bu hutbede şu ayetin kullanıldığı görülmektedir:

"…Adını anarak birbirinizden talepte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah, hepinizi görüp gözetmektedir (يَا اَيُّهَا لنَّاسُ اتَّقُوا رَ بَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيْرًوَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذِى تَسَاءَلُوْنَ بِهٖ وَالْاَرْحَامَ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا)" (Nisa 4/1).

Hutbede geçen şu cümlelerle sıla-i rahime teşvikte bulunulmaktadır; "Rabbimizin rızasını kazanabilmenin şartlarından biri olan sıla-i rahme özen gösterelim. Anne-babamızın, eş ve evladımızın gönlünü hoş tutalım. Yakın-uzak akrabamızla, komşularımızla ilişkilerimizi ihmal etmeyelim." Hutbede sıla-i rahime özen göstermenin öneminden bahsedildiği göz önüne alındığında kullanılan ayetin iyi bir seçim olduğu söylenebilir. Çünkü Kur'an Yolu tefsirine göre bu ayet -akrabalık bağına riayet etmemekten sakınmayı, Allah'a karşı gelmekten sakınma ile beraber içermesi sebebiyle- İslam'ın akraba ilişkilerine verdiği önemi göstermesi bakımından güçlü bir delil teşkil etmektedir.[124]

Ayetle ilgili dikkat çeken bir nokta ise "Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının" kısmının mealde verilmemiş olmasıdır. Hutbede kullanılan ayetlerin mealinin tam olarak verilmesinin daha uygun olacağı

---

[123] DİB, "Allah'ın Sıkı Tutulmasını Emrettiği Bağ: Sıla-i Rahim", erişim: 2 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Allah%C4%B1n%20S%C4%B1k%C4%B1%20Tutulmas%C4%B1n%C4%B1%20Emretti%C4%9Fi%20Ba%C4%9F%20S%C4%B1la-i%20Rahim.pdf.

[124] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 12.

düşüncesindeyiz. Hutbede Nisâ Suresinin birinci ayeti dışında, konuya dair başka bir ayetin kullanılmaması ise eksiklik olarak kabul edilebilir. Çünkü Kur'an'da akrabaya yardım ve iyilik yapma konusunu içeren onlarca ayet bulunmaktadır. (Bkz. Bakara, 2/27, 83, 180, 215, Nisa, 4/8, 33, 36, Râd, 13/25.)

Hutbenin hacmi göz önünde bulundurulduğunda, bu ayetlerin tamamının kullanılmasını beklemek tabi ki haksızlık olur. Ancak Kur'an'ın sıla-i rahime verdiği öneme dair toplumda yeterli seviyede bir farkındalığın oluşmasını sağlamak için, en azından bu ayetlerden bir kısmına yer verilmelidir. Böylece Kur'ân'ın arzu ettiği birlik ve beraberliğin tesis edilmesine vesile olunarak toplumun mutluluk ve huzur seviyesinin yükselmesine katkı sağlanabilir.

2.4.3. Birlik ve Beraberlik

Birlik ve beraberlik vurgusu yapılan "Gün Teröre Karşı Yekvücut Olma Günüdür"[125] isimli hutbede kullanılan ayet şu şekilde verilmiştir:

"…Kim, bir cana kıyarsa bütün insanları katletmiş gibidir (مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِى الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَاقَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا)" (Maide 5/32).

2017 yılında İstanbul ve İzmir'de gerçekleşen hain terör saldırıları üzerinden terör suçunun konu edildiği hutbede, bu ayetin kullanılmasının uygun bir seçim olduğu düşünülmektedir. Çünkü bazı müfessirlerimiz bu ayeti tefsir ederken şu yorumu yapmışlardır:

"Hukukî bir gerekçe bulunmaksızın bir başkasının canına kıyan kimse, yalnızca o kişiye haksızlık etmiş olmaz, aynı zamanda insan hayatının kutsallığına inanmadığını ve başkalarına karşı hiçbir merhamet duygusu taşımadığını da göstermiş olur".[126]

---

[125]DİB, "Gün Teröre Karşı Yekvücut Olma Günüdür", erişim: 2 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/G%C3%BCn%20Ter%C3%B6re%20Kar%C5%9F%C4%B1%20Yekv%C3%BCcut%20Olma%20G%C3%BCn%C3%BCd%C3%BCr.pdf.

[126] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 257-258.

Bu ayetin kullanılması uygun olmakla beraber, hutbede ayete verilen mealin eksik olduğu görülmektedir. Hutbede verilen meal dikkate alındığında, öldürme fiilinin mutlak manada olumsuz bir iş olduğu algısı oluşmaktadır. Halbuki ayette öldürmenin haklı gerekçelerine de yer verilmektedir. Ayrıca insanı yaşatmanın ne derece faziletli bir iş olduğu da aynı ayette yer almaktadır. Bu bakımdan ayetin ilgili kısmının meali şu şekilde tam olarak hutbede verilmelidir:

"Kim, bir insanı, bir can karşılığı veya yeryüzünde bir bozgunculuk çıkarmak karşılığı olmaksızın öldürürse, o sanki bütün insanları öldürmüştür. Her kim de birini (hayatını kurtararak) yaşatırsa, sanki bütün insanları yaşatmıştır."

Kur'ân-ı Kerim'de bu ayetin hemen devamında terörist/eşkiyalara verilecek cezadan da bahsedilmektedir. Hutbenin gündemi de menfur bir terör saldırısı olduğuna göre bu ayetlerin hutbede verilmesi, konunun Kur'ân bütünlüğü içerisinde işlenmesini sağlayacaktır:

"Allah'a ve Resûlüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri, yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut o yerden sürülmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Ahirette de onlara büyük bir azap vardır. Ancak onları ele geçirmenizden önce tövbe edenler bunun dışındadırlar. Artık Allah'ın çok bağışlayıcı, çok merhamet edici olduğunu bilin." (Maide 5/33-34).

Ayrıca hutbede; "Bütün dinlerin ve hukuk sistemlerinin haksız yere adam öldürmeyi büyük bir suç olarak kabul ettikleri, ancak bu suçla mücadele kapsamında alınan tedbirlerin farklı olduğu, bu noktada İslam'ın caydırıcı bir tedbir olarak kısas cezasını getirdiği ve ahirette katilin, Allah'ın gazabı ve cehennem azabı ile cezalandırılacağı da (Nisa 4/93)" mutlaka ifade edilmelidir.[127] Hatta kısas cezasını öngören şu ayet bu noktada zikredilebilir:

"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir. Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse, aklın ve dinin gereklerine uygun yol

[127] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 257-258.

izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir. Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Bundan sonra tecavüzde bulunana elem dolu bir azap vardır." (Bakara 2/178).

Hutbede, İslam'ın gayesinin insana hayat vermek olduğu vurgulanmakta, terör saldırılarının ise Müslümanların birlik ve beraberliğini hedef aldığı belirtilmektedir. Devamında ise Peygamber ile konuşma adabı, alınan haberlerin doğruluğunun araştırılması, Müslümanlar arasında çıkabilecek anlaşmazlık durumunun çözümü ve İslam kardeşliğinden bahseden, buna mukabil alaycılık ve kötü zandan uzak durulması gerektiği gibi ahlâkî tavırları ihtiva eden Hucurât Suresinin ayetlerinin kullanıldığı görülmektedir.[128]

Terör saldırılarıyla Müslümanların birliğinin hedef alındığı göz önünde bulundurulduğunda; Birlik, beraberlik ve kardeşliği güçlendirecek ahlâki ilkelerin tavsiye edilmesi ve bu meyanda Hucurât Suresinin hutbede kullanılması uygun görülebilir. Ancak bunun yanında terörün bir tanımının yapılması da gerekli görülmektedir. Çünkü tanımlanmamış bir sorun karşısında ortaya konabilecek her türlü çözüm önerisinin altı boş kalacaktır.

2.4.4. Yardımlaşma ve Dayanışma

"İmanımız ve İnsanlığımızın İmtihanı: Mülteciler"[129] başlıklı hutbede şu ayetin kullanıldığı görülmektedir:

"Daha önce Medine'yi kendilerine yurt edinmiş ve gönülden inanmış olanlar var ya; onlar, kendilerine hicret edenlere muhabbet beslerler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Öyle ki ihtiyaç içinde olsalar bile kardeşlerini kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır. (وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُ الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ

[128] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal Ve Tefsir*, 5: 84.
[129]DİB, "İmanımız Ve İnsanlığımızın İmtihanı: Mülteciler", erişim: 2 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/%C4%B0man%C4%B1m%C4%B1z%20ve%20%C4%B0nsanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1m%C4%B1z%C4%B1n%20%C4%B0mtihan%C4%B1%20M%C3%BClteciler.pdf.

اِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِى صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا اُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهٖ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ)" (Haşr 59/9).

Hutbede, günümüz İslam coğrafyasında meydana gelen katliamlar ve iç savaş sebebiyle yurtlarını terk etmek zorunda kalan Müslümanların durumu ve onlara kucak açan Türkiye'nin cömert tavrı konu edilmiştir. Bu durum dikkate alındığında, ensar ve muhacir ilişkisini konu edinen bu ayetin kullanılmasının uygun olduğu düşünülmektedir. Kur'an Yolu müfessirleri de bu ayetle; Medine'li Müslümanların, Mekke'den Medine'ye hicret etmek zorunda kalan Hz. Peygamber'e ve beraberindeki Muhacir'e kucak açarak bütün imkanlarını onlarla paylaşmaları, hatta onları kendilerine tercih etmeleri sebebiyle takdir edildiklerini belirtmişlerdir.[130]

Bu hutbede dikkat çeken bir nokta ise, kardeşlik, yardımlaşma, birlik ve beraberlik konusunda Haşr 59/9 dışında hiç bir ayetin kullanılmamış olmasıdır. Bu noktada şu ayetleri de kullanmak konuya katkı sağlayabilir:

"İslâm'ı ilk önce kabul eden muhâcirler ve ensar ile, iyilikle onlara uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da O'ndan razı olmuşlardır. Allah, onlara içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük başarıdır." (Tevbe 9/100).

"İman edip hicret eden ve Allah yolunda cihad edenler ve (muhacirleri) barındırıp (onlara) yardım edenler var ya; işte onlar gerçek mü'minlerdir. Onlar için bir bağışlanma ve bol bir rızık vardır." (Enfal 8/74).

Hutbede, ülkemizde barınan mültecilere karşı insanımızın taşıdığı kardeşlik ve yardımseverlik duygularını hedef alan, çoğu mesnedsiz iddia ve paylaşımlarla bir algı operasyonunun yürütülmekte olduğu ve bu şekilde milletimizin birlik ve beraberliğinin, huzur ve muhabbetinin zedelenmeye çalışıldığı dile getirilmektedir. Bu noktada ilave etmek gerekir ki ülkemize sığınan mültecilerle ilgili olarak halk arasında yaygın olan düşüncelerden birisi de, eli silah tutan erkeklerin ülkelerine gönderilmeleri ve ölene kadar savaşmaları gerektiğidir. Bu görüşe dayanak olarak da,

[130] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5: 291-292.

15 Temmuz terör saldırısı sırasında Türk halkının verdiği destansı mücadele öne sürülmektedir.

Bu noktada Suriye'de, Irak'ta ve diğer İslam coğrafyalarında yaşanan katliamların, Türkiye'de yaşanan 15 Temmuz hadisesi ile birebir örtüşmediği ve mültecileri ülkemize göç etmeye zorlayan şartların bilinenlerden farklı olduğu, hutbede izah edilmelidir. En önemlisi, mülteciler aleyhinde kullanılan bu argümanların, Mekke'den Medine'ye hicret etmek zorunda kalan Hz. Peygamber (SAV) ve ashabı hakkında da kullanılabileceğine dikkat çekilmelidir.

2.5. MİLLİ-DİNİ-ÖZEL GÜN VE HAFTALARLA İLGİLİ HUTBELER

Bu başlık altında hutbeler, milli günler, dini günler, kandil geceleri, camiler ve din görevlileri haftası şeklinde tasnif edilecektir.

2.5.1. Milli Günler

Bu başlık altında incelenmesi uygun görülen "Şehadetin Destanlaştığı Yer: Çanakkale"[131] isimli hutbede; "Önceki ümmetler, gelip geçti. Onların yapıp ettikleri kendilerine, sizin yapıp ettikleriniz de size aittir. Siz onların yapıp ettiklerinden sorguya çekilecek değilsiniz. (تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْئَلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ)" (Bakara 2/134, 141) ayetinin kullanıldığı görülmektedir. Bu hutbenin başlığı ve içeriği dikkate alındığında Çanakkale zaferinin yıldönümü vesilesiyle irad edildiği görülmektedir.

Hutbede kullanılan ayet, Kur'ân-ı Kerim'de iki yerde geçmektedir. Bu ayetlerin ikisi de Bakara suresinde bulunmaktadır. Ayetlerin bulunduğu pasajın konusuna bakılacak olursa, öncelikle; Allah'ın, kendisine teslim olmasını istediği İbrahim'i (a.s.) itaati sebebiyle övdüğü, İbrahim'in, dinini oğullarına vasiyet ettiği, aynı şekilde onun soyundan gelen Yakub'un da (a.s) oğullarına bu dini vasiyet

[131]DİB, "Şehadetin Destanlaştığı Yer: Çanakkale", erişim: 16 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/%C5%9Eehadetin%20Destanla%C5%9Ft%C4%B1g%C4%B1%20Yer%20%C3%87anakkale.pdf.

etmesi anlatılmaktadır. Buna karşılık bu inanç sistemini reddeden Yahudilerin, Hristiyanların ve putperestlerin eleştirildiği görülecektir.[132]

Akabinde Yahudiler'e hitaben; Yakub'un (a.s), ölüm döşeğinde iken oğullarına dinini vasiyet ettiği sırada, yanlarında hazır bulunmadıkları, bu sebeple kendi yanlış inanışlarının, Yakub'un (a.s) vasiyet ettiği, dolayısıyla İbrahim'in (a.s) dini olduğunu iddia etmelerinin ne derece yersiz olduğu ifade edilmektedir.[133]

Söz konusu olan bu ayette ise; Hz. İbrahim ve Hz. Yakub'un soyundan geldiklerini ve onların dini üzere olduklarını iddia eden Yahudiler'in, Allah katında imtiyaz sahibi olacakları şeklindeki kuruntularına cevap verilmektedir.[134]

Daha açık bir ifade ile; Geçmişteki peygamberlerin sâlih amellerinin Yahudilere asla faydasının olmayacağı, Yahudilerin de kendi kazandıkları ile baş başa kalacakları; soy olarak o peygamberlere mensup olmalarının onlara bir fayda sağlamayacağı; ancak amelde onlara uymaları durumunda fayda görecekleri vurgulanmaktadır.[135]

Buraya kadar ayetin bağlamıyla ilgili, tefsir kaynaklarımızda yer alan bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır. Hutbede ise bu ayetle ilgili şu şekilde bir yorum yapıldığı görülmektedir:

"Yüce Rabbimiz, bu âyette bizleri geçmişten ibret alarak geleceğimizi inşa etmeye çağırmaktadır. Zira tarihte yaşananlar sadece bir hatıradan ibaret değildir. Tarih, bizim geçmişimiz olduğu kadar günümüz ve istikbalimizdir. Tarih, geleceğimize ışık tutan değerlerimizdir. Tarihte nesilden nesile aktarılması ve unutturulmaması gereken büyük olaylar, büyük zaferler vardır. Milletimizin tarihindeki bu büyük zaferlerden biri de Çanakkale'dir."

Açıkça görüldüğü gibi; Yaklaşık 100 yıl önce Çanakkale'de verilen mücadeleden ibret alarak, tarih şuuruna sahip olmayı tavsiye eden bu yorumlar; Yahudilerin, bazı peygamberlerle aralarında bulunan nesep bağı sayesinde imtiyaz

---

[132] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1: 214-216.
[133] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1: 216.
[134] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1: 249-250.
[135] Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm İlâ Mezâye'l-Kur'ân'il-Azîm*, 1: 165.

kazanacakları düşüncelerini reddeden bir ayet ile örtüşmemektedir. Dolayısıyla Çanakkale zaferi ve şehadetin işlendiği bir hutbede, bu ayetin kullanılmasının uygun olmadığı söylenebilir.

Hutbenin konusu dikkate alındığında; "(Bedir'de) karşı karşıya gelen şu iki grubun halinde sizin için büyük bir ibret vardır. Biri Allah yolunda çarpışan bir grup, diğeri ise bunları apaçık kendilerinin iki misli gören kâfir bir grup. Allah dilediğini yardımı ile destekler. Elbette bunda basiret sahipleri için büyük bir ibret vardır." (Al-i İmran 3/13) ayetinin kullanılması daha isabetli olabilirdi. Çünkü Elmalılının ifade ettiği gibi; Kur'ân'ın hükümlerine samimiyetle uyan müminler için yardım vaadinin her zaman geçerli olduğuna işaret etmesi bakımından bu ayet[136] Çanakkale savaşını anlamada daha etkili olacaktır.

Hutbede şehadetin ve gaziliğin değerini anlatan ayetlere yer verilmemesi de bir eksiklik hissettirmektedir. Bu noktada da şu ayetlere yer verilebilir:

"Allah yolunda öldürülenlere «ölüler» demeyin. Bilakis onlar diridirler, lâkin siz anlayamazsınız." (Bakara 2/154).

"O halde, dünya hayatını ahiret karşılığında satanlar, Allah yolunda savaşsınlar. Kim Allah yolunda savaşır da öldürülür veya galip gelirse biz ona yakında büyük bir mükâfat vereceğiz." (Nisa 4/74).

"Yara aldıktan sonra yine Allah'ın ve Peygamber'in çağrısına uyanlar (özellikle) bunların içlerinden iyilik yapanlar ve takvâ sahibi olanlar için pek büyük bir mükâfat vardır." (Âl-i İmran 3/172).

Bu başlık altında tahlil edebileceğimiz bir diğer hutbe ise 2016 yılında teşebbüs edilen "Fetö" işgal girişimi karşısında Türk milletinin gösterdiği destansı direnişi konu edinen "Salâların Şahit Olduğu Direniş: 15 Temmuz"[137] isimli hutbedir. Hutbede Maide Suresinden bir ayetin kullanıldığı görülmektedir:

---

[136] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 283.
[137] DİB, "Salâların Şahit Olduğu Direniş: 15 Temmuz", erişim: 16 Hairan 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Salalar%C4%B1n%20%C5%9Eahit%20Oldu%C4%9Fu%20Direni%C5%9F%2015%20Temmuz.pdf.

“Ey iman edenler! Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani bir topluluk size el uzatmaya yeltenmişti de Allah, onların ellerini sizden çekmişti. Allah’a karşı gelmekten sakının. Müminler yalnızca Allah’a güvenip tevekkül etsinler. (يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اذْكُرُوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ هَمَّ قَوْمٌ اَنْ يَبْسُطُوا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ اَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ)” (Maide 5/11).

Hutbede ayet hakkında yapılan açıklamada; Hendek savaşında Allah’ın İslam ordusunu melekleriyle nasıl desteklediğini bildirmek için nazil olduğu ifade edilmektedir. Tefsir kaynaklarımızda ise bu ayetin kapsamına dair farklı rivayetler mevcuttur. Mesela bunlardan birisi; Hz. Peygamber’in ashabıyla birlikte Usfan’da ikindi namazını kıldığı esnada, müşriklerin planladığı saldırının Allah tarafından engellendiği bilgisidir.[138]

Başka bir rivayette ise Hz. Peygamber’in (SAV), yanlışlıkla öldürülen iki Müslümanın diyetini ödeyebilmek için Yahudi Kureyza kabilesinden yardım istemeye gittiğinde, kendisini bir taş yuvarlayarak öldürmek istemeleri ve Allah’ın buna izin vermemesinden bahsedilmektedir.[139] Ayet hakkında, bu aktarılanlardan farklı rivayetler de mevcuttur.[140] Söz konusu rivayetler dikkatle incelendiğinde, ayetin bahsedilen bu olaylardan herhangi birisine işaret ediyor olması kuvvetle muhtemeldir.

Kur’an Yolu tefsirinde de bu âyetin nüzûl sebebi olarak benzer olaylardan söz edilmektedir. Ancak İbn Âşûr’un bunları tatmin edici bulmadığı ve Hendek Savaşı hakkında inmiş olan Ahzâb sûresinin dokuzuncu ayetine benzemesi sebebiyle bu ayetin de Hendek Savaşı hakkında indiği görüşünde olduğu belirtilmektedir.[141] Bu durumda, hutbede ayetin nuzul sebebi hakkında verilen bilginin kesin bir bilgi olmadığı, sadece İbn Âşur’un bir tahmininden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. İbn Âşur’un tahmini neticesinde beyan ettiği bir yorumun ise kesin bir bilgi gibi

---

[138] Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*, 1: 416.
[139] Nesefî, *Medârikü’t-Tenzîl Ve Hakâiku’t-Te’vîl*, 1: 432-433.
[140] Kurtubî, *el-Câmi’ li-Aḥkâmi’l-Ḳur’ân*, 6: 128-129; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*, 2: 308-309; Süyûtî, ed-*Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîri’l-Me’sûr*, 2: 469-471; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm İlâ Mezâye’l-Kur’ân’il-Azîm*, 3: 12; Taberî, *Câmiu’l-Beyân An Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 8: 228-234; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 2: 390-391; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 3: 115-116.
[141] Karaman v. dğr, *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 229-230.

yansıtılması uygun görülmemektedir. Bu durumda hutbede farklı bir yol izlenebilirdi. Mesela İbn Âşur'un, bu ayetin benzeri olduğunu düşündüğü Ahzab suresinin dokuzuncu ayeti kullanılabilirdi:

"Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani (düşman) ordular üzerinize gelmişti de biz onların üzerine bir rüzgâr ve göremediğiniz ordular göndermiştik. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görmektedir." (Ahzab 33/9).

Böylece, hutbede ayetin bağlamına uymayan bir yorum yapılmasının önüne geçilmiş olacaktır.

2.5.2. Dini Günler

DİB, 2017 yılı Ramazan ayının temasını "Üzerinde Her Canın Hakkı Var, Bu Ramazan ve Her Zaman" olarak belirlemiştir. Bu sebeple Ramazandan önceki son cuma hutbesinin başlığının; "Üzerimizde Her Canın Hakkı Vardır"[142] şeklinde planlandığı düşünülmektedir.

Hutbenin başında "Allah'a ibadet edin. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana-babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşa, yolcuya, sorumluluğunuz altındakilere iyilik edin. Şüphesiz, Allah kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez. (وَاعْبُدُوا اللهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا وَبِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتٰمٰى وَالْمَسٰكِيْنِ وَالْجَارِ ذِى الْقُرْبٰى وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْۢبِ وَابْنِ السَّبِيْلِ وَمَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ اِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُوْرًا)" (Nisâ 4/36) ayetinin kullanılmış olduğunu görüyoruz.

Kullanılan bu ayet, gösterişten uzak bir şekilde, sırf Allah rızâsı için, en yakın olanlardan başlayarak insanlara iyi davranmayı, maddî ve mânevî anlamda yardımda bulunmayı tavsiye etmektedir.[143] Ramazan ayı vesilesiyle Müslümanlara bu vazifelerin hatırlatılması gayet tabiidir. Ancak kullanılan bu ayette Ramazan ayına ve oruca dair en ufak bir ibare bulunmamaktadır. Ramazan ayı arefesinde yayımlanan

[142]DİB, "Üzerimizde Her Canın Hakkı Vardır", erişim: 16 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/%C3%9Czerimizde%20Her%20Can%C4%B1n%20Hakk%C4%B1%20Vard%C4%B1r.pdf.
[143] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 64-67.

bir hutbede, Ramazan ve oruçla ilgili ayetlere de yer verilmesi uygun olacaktır. Bu noktada, Ramazan ayı ve oruçla alakalı olan şu ayetler hutbede yer alabilir:

"Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz." (Bakara 2/183).

"Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'an'ın indirildiği aydır. Öyle ise sizden ramazan ayını idrak edenler onda oruç tutsun." (Bakara 2/185).

"Kur'an Ayında Kur'an'la Buluşalım"[144] adlı farklı bir hutbede, dikkat çeken en önemli husus bir konu bütünlüğünün oluşturulamamış olmasıdır. Başlık göz önüne alındığında -Ramazan ayında Kur'an okumayı arttırmak veya okumayı bilmeyenlerin öğrenmesi- odaklı bir hutbe beklenmektedir. Hutbenin başında ise şu ayete yer verilmiştir:

"Şüphesiz ki bu Kur'an en doğru yola iletir. İyi davranışlarda bulunan müminlere, kendileri için büyük bir mükâfat olduğunu müjdeler. (اِنَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ يَهْدِىْ لِلَّتِىْ هِىَ اَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِيْنَ الَّذِيْنَ يَعْمَلُوْنَ الصّٰلِحٰتِ اَنَّ لَهُمْ اَجْرًا كَبِيْرًا)" (İsra 17/9).

Bu ayet, Kur'ân'ın insanlık için bir rehber olduğunu ve en doğru yola ilettiğini[145] anlatmaktadır. Ancak hutbenin tamamen çocuk yetiştirme konusundan ibaret olduğu görülmüştür. Bu duruma Ramazan ayının ve Yaz Kur'an Kurslarının aynı döneme denk gelmesinin neden olduğu düşünülmektedir.

Hutbenin içeriği göz önüne alındığında; "Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun." (Tahrim 66/6) ayetine yer verilebilirdi. Çünkü bu ayet İbnü'l-Cevzî'ye göre; Emirleri yerine getirip yasaklardan kaçınmak suretiyle, kişinin kendisini; sevabı emredip günahtan men etmekle de ailesini korumasını emretmektedir.[146] Bursevî'ye göre buradaki aile kavramı, kişinin hanesi içinde bulunan hanımını, çocuklarını, kardeşlerini, hatta hizmetçisini dahi

---

[144]DİB, "Kur'an Ayında Kur'an'la Buluşalım", erişim: 16 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Kuran%20Ay%C4%B1nda%20Kuranla%20Bulu%C5%9Fal%C4%B1m.pdf.
[145] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3: 465.
[146] İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, 8: 312-313.

kapsamaktadır.[147] Buna mukâbil; "De ki: Şüphesiz hüsrana uğrayanlar, kıyamet gününde kendilerini ve ailelerini hüsrana sokanlardır." (Zümer 39/15) ayeti de verilerek insanların yaptıklarıyla kendilerini ve ailelerini cehenneme sürükleyebilecekleri[148] hatırlatılabilir.

Ayrıca çocuk kaydı olmaksızın dini tavsiye eden, dine karşı mü'minlerin dikkatini çeken ve en mühim meselelerinin din olmasını emreden;[149] "İbrahim, bunu kendi oğullarına da vasiyet etti, Yakub da öyle: "Oğullarım! Allah, sizin için bu dini (İslâm'ı) seçti." (Bakara 2/132) ayetinin de kullanılması hutbeye katkı sağlayabilir.

Hutbede çocukların manevi anlamda iyi yetiştirilmelerinin tavsiye edildiği görülmektedir. Ancak Yaz Kur'an Kursları dışında herhangi bir somut önerinin sunulmadığı dikkat çekmektedir. Bu noktada namaz disiplini kazandırılması amacıyla çocukların beş vakit camiye götürülmeleri tavsiye edilebilir. Cemaate de, camiye gelen çocukları hoş tutmaları gerektiği bilhassa hatırlatılmalıdır. Çünkü bazı camilerde cemaat tarafından çocukların camiden uzaklaşmalarına sebep olabilecek davranışların sergilendiğine şahit olunabilmektedir.

Ramazan'a dair bir başka hutbe ise "Ömrümüzü Ramazan Kılabilmek"[150] başlıklı hutbedir. Bu hutbenin, Ramazan ayının sona ermesi sebebiyle hazırlandığı anlaşılmaktadır. Hutbede kullanılan; "Ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et. (وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتّٰى يَاْتِيَكَ الْيَقِيْنُ)" (Hicr 15/99) ayetiyle, Ramazanda kazanılan güzel hasletlerin her zaman devam ettirilmesi tavsiye edilmektedir.

Hutbede bu ayet kapsamında hiç kimsenin ölümün dışında bir sebeple ibadetten muaf olamayacağına da[151] vurgu yapılabilir. Çünkü toplum içinde bazı insanların "kalblerinin temiz olduğu" gerekçesiyle ibadet yükümlülüklerini yerine getirmediklerine şahit olunabilmektedir.

---

[147] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 9: 166-168.
[148] Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*, 3: 173.
[149] İbrahim Canan, *Kur'an'da Çocuk Eğitimi*, (Nesil Yayınları, t.y.): 84.
[150] DİB, "Ömrümüzü Ramazan Kılabilmek", erişim: 16 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/%C3%96mr%C3%BCm%C3%BCz%C3%BC%20Ramazan%20K%C4%B1labilmek.pdf.
[151] Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 4: 427.

Bunun yanında Hz. Peygamber'in (SAV) "Namazı ayakta kıl. Buna gücün yetmezse oturarak kıl. Şâyet buna da gücün yetmezse yanüstü yatarak kıl. (Buhari K. Taksir es-Salah, bab: 19/İbn-i Mace, K. el-İkame bab: 139, Hadis No: 1223)"[152] hadisi de hatırlatılabilir. Böylece hastalık halinde namazın nasıl kılınacağı konusunda hutbeyi dinleyenlerin bilgilendirilmeleri sağlanabilir.

Ebussuud, bu ayette geçen "اَلْيَقِينُ" (gelmek) fiilinin ölüme isnat edilmesinin sebebinin, ölümün her an canlının peşinde, onu bulmak istediğini bildirmek için olduğunu söylemiştir.[153] Bu kelimeye Allah'ın, düşmanlarına karşı mümine zafer vereceği anlamında "şüphe edilmeyen hak" manasının verildiği de söylenmektedir.[154] Buna göre sana zafer nasip olana kadar ibadete ve kulluğa devam et anlamı çıkmaktadır.

Hz. Peygamber (SAV) bu ayet hakkında; "Bana, mal toplamam ve tüccarlardan olmam vahyedilmedi. Bana, 'O hâlde, Rabbini hamd ile tesbih et (yücelt) ve secde edenlerden ol. Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et' diye vahy edildi."[155] buyurmuştur. Sonuç olarak; Hicr doksan dokuza dair tefsir kaynaklarımızda geçen bu yorumlara ve Hz. Peygamber'in hadislerine yer verilerek daha zengin içerikli bir hutbe elde edilebilir.

Dini günler başlığı altında incelenebilecek bir başka hutbe ise cuma gününün faziletiyle ilgilidir. Ülkemizde ilk defa 2017 yılında gündeme gelen "Kara Cuma" isimli alışveriş kampanyasına tepki olarak hazırlandığı anlaşılan "Güneşin Doğduğu En Hayırlı Gün: Cuma"[156] başlıklı hutbede, bu kampanya eleştirilmekte ve cuma gününün Müslümalar nazarında olması gereken değeri anlatılmaktadır. Hutbede şu şekilde bir açıklama bulunmaktadır:

"Son zamanlarda sıkça duyduğumuz "Kara cuma" ifadesi, müminler olarak hepimizi rahatsız etti. Zira bizim inancımızda bütün günler Allah'ındır. Her günün

---

[152] Taberî, *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 14: 154-157.
[153] Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm İlâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Azîm*, 5: 93.
[154] Kurtubî, *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 10: 90-91.
[155] Süyûtî, ed-*Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*, 4: 203.
[156]DİB, "Güneşin Doğduğu En Hayırlı Gün: Cuma", erişim: 16 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/G%C3%BCne%C5%9Fin%20Do%C4%9Fdu%C4%9Fu%20En%20Hay%C4%B1rl%C4%B1%20G%C3%BCn%20cuma.pdf.

sabahı, aydınlık bir geleceğe uyanıştır. Bir inancın sembolünü hedef alan ve mensuplarını yok sayan böylesi saygısız ifade ve yaklaşımların bizim geleneğimizde yeri yoktur. Bir dinin kutsalının çılgınca ve sınırsızca bir tüketim anlayışına alet edilmesi asla kabul edilemez bir durumdur."

Açıklamaya göre bu kampanya İslam'ın bir sembolünü hedef alarak kapitalizmin tüketim anlayışına alet etmektedir. Bu noktada "Kara Cuma" kampanyasının kökenine ve tarihçesine göz atmak konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

Yaptığımız araştırma neticesinde Kara Cumanın, Amerika Birleşik Devletleri'nde kutlanan Şükran Günü'nden bir hafta sonra gelen cumaya verilen isim olduğu anlaşılmıştır. Bu günün orijinal ismi "Black Friday"dır. Noel öncesi alışveriş dönemi için bir başlangıç günü olarak düşünülmüş ve ilk kez 1932 yılında uygulamaya konulmuştur. Bu isimle anılmaya başlaması ise 1961 yılına rastlamaktadır. Bunun sebebi o yıl indirimlerden faydalanmaya çalışan birçok Amerikan vatandaşının alışveriş esnasında izdiham sebebiyle birbirlerine zarar vermeleridir.[157] Yani insanların düşüncesiz davranışları sonucu ortaya çıkan sakatlık ve yaralanmalar sebebiyle bu güne "Kara" sıfatı eklendiği anlaşılmaktadır. Bu durumda hutbede iddia edildiği gibi bu günün doğrudan İslamın sembollerine yönelik bir saldırı amacıyla ortaya çıkmadığı söylenebilir.

2017 yılında Türkiye'de de aynı isimle uygulanmaya başlanan kampanya, kamuoyunda ciddi bir tepkiye sebep olmuştur. Amerika'da yıllardır uygulanmakta olan bu kampanyadan haberi olmayan ülkemiz Müslümanlarının böyle bir tepki göstermesi tabiki normal karşılanmalıdır. Bu kampanyayı ülkemize ithal edenlerin niyetleri de tartışılabilir. Hatta bunu İslam düşmanlarının değerlerimize saldırmak amacıyla gündeme getirdiklerini dahi kabul edebiliriz. Ancak cevap aranması gereken asıl soru Müslüman bir ülkede bu saygısızlığı yapacak zemini nasıl bulabildikleri olmalıdır.

---

[157] Caner Deniz Çetin, "Kara Cuma Nedir, Nasıl Ortaya Çıktı? Kara Cuma Tarihi" erişim: 12.09.2019, https://derstarih.com/kara-cuma/.

Hutbede kullanılan “ يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اِذَا نُودِىَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْ ا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ’ (Cum’a 62/9) ayetine verilen “Ey iman edenler! cuma günü ezan okunduğunda namaz için koşun ve alışverişle meşguliyeti bırakın. Bilesiniz ki bu, sizin için daha hayırlıdır.” şeklindeki mealin problemli olduğu görülmektedir. Çünkü “اِذَا نُودِىَ لِلصَّلٰوةِ” cümlesi “namaz için çağrıldığınız vakit” manasına gelmektedir.[158] Ayrıca ayette geçen “فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ” cümlesine verilen “namaz için koşun” manası da doğru değildir. Doğru mealin “Allah’ı anmaya koşun” şeklinde olması gerekmektedir.[159]

Hutbede cuma namazının önemine dikkat çekmek için, namaz vaktinde alışverişin caiz olmadığı hatırlatılabilir.[160] Hatta bu noktada alışverişin haram olduğu görüşünde olan müfessirimiz dahi vardır.[161] Ayrıca çeşitli gerekçelerle cuma namazına gitmeyerek Allah’ı farklı yöntemlerle andığını iddia edenlere karşı da “ ذِكْرِ اللّٰهِ” ibaresinden maksadın imamın okuduğu hutbeyi dinlemek olduğu vurgulanmalıdır.[162] Bunlara ilave olarak cuma suresinin son iki ayetinin de eklenmesi, hutbeden hâsıl olacak faydaya katkı sağlayabilir. Söz konusu ayetler şu şekildedir:

“Namaz kılınınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan nasibinizi arayın. Allah’ı çok zikredin ki kurtuluşa eresiniz. (Durum böyle iken) onlar bir ticaret veya bir oyun eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona koştular ve seni ayakta bıraktılar. De ki: “Allah’ın yanında bulunan, eğlence ve ticaretten daha hayırlıdır. Allah, rızık verenlerin en hayırlısıdır.” (Cum’a 62/10-11).

“Hicret: Kutlu Bir Yolculuk”[163] başlığını taşıyan hutbede geçen şu cümleler bu hutbenin hicri yılbaşı nedeniyle yayımlandığını göstermektedir; “Müminler olarak dün hep birlikte Muharrem ayının ilk gününü idrak ettik. Hicri 1439 yılına girmenin

---

[158] Süyûtî, Mahallî, *Tefsîru’l-Kur’ân’il-Azîm*, 2: 222-223.
[159] Nesefî, *Medârikü’t-Tenzîl Ve Hakâiku’t-Te’vîl*, 3: 482.
[160] İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*, 8: 261-268.
[161] Taberî, *Câmiu’l-Beyân An Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 22: 636-643.
[162] Taberî, *Câmiu’l-Beyân An Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 22: 636-643.
[163] DİB, “Hicret: Kutlu Bir Yolculuk”, erişim: 16 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Hicret%20Kutlu%20Bir%20Yolculuk.pdf.

heyecanını yaşadık. Bizleri yeni bir hicri yıla ulaştıran Yüce Rabbimize sonsuz hamd-ü senalar olsun.”

Hutbede kullanılan tek ayet ise Bakara suresinin şu ayetidir; “İman edenler, hicret edenler, Allah yolunda cihad edenler; şüphesiz bunlar Allah’ın rahmetini umarlar. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.(اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِى سَبِيلِ اللهِ اُولٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللهِ وَاللهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ)” (Bakara 2/218).

Bu ayetin dışında hutbede başka hiçbir ayetin kullanılmadığı görülmektedir. Hicret konusunun işlendiği bir hutbede öncelikle Hz. Peygamberin hicretini anlatan şu ayete yer verilebilir; “Eğer siz ona (Peygamber’e) yardım etmezseniz, (biliyorsunuz ki) inkâr edenler onu iki kişiden biri olarak (Mekke’den) çıkardıkları zaman, ona bizzat Allah yardım etmişti. Hani onlar mağarada bulunuyorlardı. Hani o arkadaşına, "Üzülme, çünkü Allah bizimle beraber" diyordu. Allah da onun üzerine güven duygusu ve huzur indirmiş, sizin kendilerini görmediğiniz birtakım ordularla onu desteklemiş, böylece inkâr edenlerin sözünü alçaltmıştı. Allah’ın sözü ise en yücedir. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Tevbe 9/40).

Hutbede geçen bir paragrafta muhacir ile ensardan bahsedilirken şu ifadeler kullanılmaktadır; “Hicret, İslam davası uğruna anadan, babadan, evlattan hatta candan vazgeçişin, ibretli ve meşakkatli kıssasıdır. Hicret, yârını, diyârını, malını-mülkünü Allah için göz kırpmadan terk eden Muhacir ve onları bağırlarına basan Ensârın destanıdır. Bu destanda fedakârlık, kardeşlik, ahde vefa, birlik ve beraberlik, sevgi, saygı, paylaşma ve kucaklaşma vardır. Hâsılı hicret, Allah’a ibadete, insanî erdemlere, rahmet ve medeniyete gönlünü açanların azmi ve kararlılığı, bu değerlere kapılarını kapatanların ise hüsranıdır.”

Bu ifadeler doğru olmakla beraber muhaciri ve onlara kucak açan ensarı öven şu ayetlere de yer verilmesi uygun olurdu:

“İslâmı ilk önce kabul eden muhâcirler ve ensar ile, iyilikle onlara uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da ondan razı olmuşlardır. Allah, onlara içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük başarıdır.” (Tevbe 9/100).

“İman edip hicret eden ve Allah yolunda cihad edenler ve (muhacirleri) barındırıp (onlara) yardım edenler var ya; işte onlar gerçek mü’minlerdir. Onlar için bir bağışlanma ve bol bir rızık vardır.” (Enfal 8/74).

“Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, elbette onları dünyada güzel bir şekilde yerleştiririz. Ahiret mükâfatı ise daha büyüktür. Keşke bilselerdi..” (Nahl 16/41).

Bunların yanında genel anlamda hicret etmenin mükâfatından bahseden ayetlere de yer verilebilir:

“İman edip hicret eden ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad eden kimselerin mertebeleri, Allah katında daha üstündür. İşte onlar, başarıya erenlerin ta kendileridir.” (Tevbe 9/20).

“Hicret edenler, yurtlarından çıkarılanlar, yolumda eziyet görenler, savaşanlar ve öldürülenlerin de andolsun, günahlarını elbette örteceğim.” (Âl-i İmran 3/195).

“Kim Allah yolunda hicret ederse, yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de. Kim Allah’a ve Peygamberine hicret etmek amacıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse, şüphesiz onun mükâfatı Allah’a düşer. Allah, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.” (Nisa 4/100).

Dinini yaşama noktasında karşılaştıkları zorluklara rağmen mazeretsiz olarak hicret etmeyenlerin cezasından bahseden şu ayet de bu hutbede kullanılabilir:

“Kendilerine zulmetmekteler iken meleklerin canlarını aldığı kimseler var ya; melekler onlara şöyle derler: “Ne durumdaydınız? (Niçin hicret etmediniz?)” Onlar da, "Biz yeryüzünde zayıf ve güçsüz kimselerdik" derler. Melekler, “Allah’ın arzı geniş değil miydi, orada hicret etseydiniz ya!” derler. İşte bunların gidecekleri yer cehennemdir. O ne kötü varış yeridir.” (Nisa 4/97).

2.5.3. Kandil Geceleri

"Rağbetimiz, Rabbimize Olsun"[164] başlıklı hutbede geçen "Dün gece Ramazan'ın müjdecisi olan Regaip kandilinin coşkusunu hep birlikte gönülden hissettik" cümlesinden bu hutbenin Regaip kandili vesilesiyle hazırlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Regaip kelimesi hutbenin başlığında geçen rağbet kelimesinin de çoğuludur.[165] Hutbenin başında İnşirah suresinin verildiği görülmektedir:

"Habibim! Biz, senin göğsüne inşirah vermedik mi? Belini büken yüklerinden seni kurtarmadık mı? Senin şanını ve ününü yüceltmedik mi? Elbette zorlukla beraber bir kolaylık vardır. Muhakkak her zorlukla beraber bir kolaylık vardır. Öyleyse bir işi bitirince hemen başka bir işe koyul! Ve rağbetin yalnızca Rabbine olsun! (اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ الَّذِى اَنْقَضَ ظَهْرَكَ وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ فَاِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا فَاِذَا فَرَغْتَ فَانْصَبْ وَاِلى رَبِّكَ فَارْغَبْ)" (İnşirah 94/1-8).

Hutbede ayete verilen mealde bazı eksiklikler göze çarpmaktadır. Diyanet mealinden vereceğimiz çeviriyle karşılaştırıldığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır:

"(Ey Muhammed!) Senin göğsünü açıp genişletmedik mi? Belini büken yükünü üzerinden kaldırmadık mı? Senin şânını yükseltmedik mi? Şüphesiz güçlükle beraber bir kolaylık vardır. Gerçekten, güçlükle beraber bir kolaylık vardır. Öyleyse, bir işi bitirince diğerine koyul. Ancak Rabbine yönel ve yalvar."

Tefsir kaynaklarında verilen bilgiler arasında İnşirah suresinin Regaip kandili ile bağlantısı olduğuna dair herhangi bir veriye rastlanamamıştır.[166] Sekizinci ayetinde geçen فَارْغَبْ kelimesinden dolayı bu surenin hutbede okunmak üzere seçildiği anlaşılmaktadır. Bu yaklaşımın Regaip kandilini Kur'an ile temellendirme çabasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Böyle bir çabaya ise gerek bulunmamaktadır. Regaip kandiline dayanak olarak bu konudaki sahih hadislerden faydalanılmalıdır.

---

[164]DİB, "Rağbetimiz Rabbimize Olsun", erişim: 16 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Ra%C4%9Fbetimiz%20Rabbimize%20Olsun.pdf.

[165] İsmail Karagöz, v. dğr, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, (Ankara: DİB Yayınları, 2010), 550.

[166] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8: 94; Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5: 641.

"Nedamet ve Ümidin Adı: Tövbe"[167] isimli hutbeyi incelediğimizde "Peygamber Efendimiz (SAV) Berat gecesinde yapılacak tövbelerin geri çevrilmeyeceğini haber vermiştir"[168] cümlesinden bu hutbenin Berat gecesi nedeniyle kaleme alındığını ve bir hadis ile temellendirilmeye çalışıldığını anlıyoruz. Hutbenin başında ise şu ayetin kullanıldığı görülmekte:

"Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle tövbe edin. Ki Rabbiniz kötülüklerinizi örtsün. Peygamberi ve onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağı günde sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlerine koysun… (يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا تُوبُوا اِلَى اللهِ تَوْبَةً نَصُوحًا عَسٰى رَبُّكُمْ اَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّاٰتِكُمْ وَيُدْخِلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ يَوْمَ لَا يُخْزِى اللهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ)" (Tahrim 66/8).

Peygamberimizin (SAV) bu gecede tövbe etmeyi tavsiye ettiği göz önüne alındığında, bu ayetin kullanılmasının yerinde bir seçim olduğu görülmektedir. Çünkü bu ayet tam mânasıyla pişman olarak ve pişman olduğu o işe bir daha asla dönmeme azmiyle tevbe edilmesi gerektiğini bildirmektedir.[169]

"Mevlid-i Nebi"[170] başlıklı hutbenin ise Peygamber efendimizin (SAV) doğum yıldönümü nedeniyle hazırlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim hutbede geçen "Alemlere rahmet olarak gönderilen Muhammed Mustafa (SAV) Efendimizin dünyayı teşriflerini bir kez daha coşkuyla kutlayacağız" cümlesiyle de bu açıkça ifade edilmektedir. Hutbenin başında Ahzab suresinin bir ayetinin kullanıldığı görülmektedir; "Andolsun, Allah'ın Resûlünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çokça zikreden kimseler için güzel örnekler vardır. (لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِى رَسُولِ اللهِ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللهَ وَالْيَوْمَ الْاٰخِرَ وَذَكَرَ اللهَ كَثِيرًا)" (Ahzab 33/21).

Ayette geçen اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ tabirine "güzel örnekler" manası verildiği görülmektedir. Ancak doğru çevirinin "güzel bir örnek" şeklinde olması gerekmektedir. Çünkü bu kelime çoğul değil tekildir. Nitekim Diyanet mealinde de

---

[167]DİB, "Nedamet Ve Ümidin Adı: Tövbe", erişim: 16 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Nedamet%20ve%20%C3%9Cmidin%20Ad%C4%B1%20T%C3%B6vbe.pdf.

[168] İbn Mâce, "İkâmetü's-salavât", 191.

[169] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 5: 410.

[170]DİB, "Mevlid-i Nebi", erişim: 18 Temmuz 2019, http://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/SiteAssets/Lists/DuyurularListesi/NewForm/Mevlid-i%20Nebi.docx.

tekil olarak mana verilmiştir; "Andolsun, Allah'ın Resûlünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır."

Bu hutbeyle ilgili dikkat çeken en önemli husus ise Hz. Peygamber hakkında başka hiçbir ayetin kullanılmamış olmasıdır. Hutbede geçen "Peygamber Efendimizin (SAV) ümmeti olarak bizlere düşen ilk vazife, onu doğru tanıyıp doğru anlamaktır" cümlesi isabetli bir yorum olmuştur. Ancak Peygamberimizi tanıma noktasında Kur'ân'ın onun hakkında verdiği bilgilere her şeyden daha fazla ihtiyacımız olduğu muhakkaktır. Bunun yanında hadis-i şerifler de göz ardı edilmemelidir. Ancak hutbedeki hadis kullanımının da yetersiz olduğu görülmektedir. Çünkü sadece bir adet hadise yer verilmiştir.

"Hz. Peygamber ve Güven Toplumu"[171] başlıklı hutbenin de kutlu doğum haftası münasebetiyle hazırlandığı anlaşılmaktadır. Hutbede geçen "Peygamber Efendimizin dünyayı teşriflerinin miladi yıldönümü olan yeni bir Kutlu Doğum Haftasına daha girmiş bulunuyoruz" cümlesiyle bu açıkça ifade edilmektedir. Bu sebeple bu hutbeyi Mevlid-i Nebi hutbesiyle birlikte inceleyebiliriz. Ayrıca kutlu doğum haftasının o yılki teması hutbede geçen şu cümlelerle açıklanmaktadır:

"Diyanet İşleri Başkanlığımızca 2017 yılı Kutlu Doğum Haftası teması "Hz. Peygamber ve Güven Toplumu"olarak belirlenmiştir. Düzenlenecek etkinliklerle yeniden Emin Peygamber'in emin ümmeti olabilmek ve güven toplumu olarak anılabilmek için mümin gönüllerde bir bilinç ve farkındalık oluşturulmaya çalışılacaktır."

Bu açıklamalar doğrultusunda hutbede kullanılan şu ayetin, hutbenin konusuyla örtüştüğü söylenebilir; "Biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. O emaneti insan yüklendi. (إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا)" (Ahzâb 33/72).

---

[171]DİB, "Hz. Peygamber Ve Güven Toplumu", erişim: 16 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Hz%20Peygamber%20ve%20G%C3%BCven%20Toplumu.pdf.

Elmalılının bu ayette geçen الأَمَانَةَ kavramı için yaptığı açıklama da, ayetin bağlamına uygun olarak kullanıldığını göstermektedir; "Çoğunlukla tefsirciler bunu "yükümlülükler" ve "farzlar" diye tefsir etmişlerdir. Bunu şöyle anlamak gerekir. Allah'ın gerek kendi hakları ve gerek insanların hakları ile ilgili emirlerinin ve yasaklarının, hükümlerinin yerine getirilmesine Allah'ın emini, inanç memuru olmak demek olan emanetini, yani Allah'ın diğer eşyada olduğu gibi zorlama ile cebren değil, hoşnutluk ve gönülden tercihle yaptırmak istediği serbest fiillerden emrine itaatla halifeliği demek olan görev ve yükümlülüğü."[172]

Bunların yanında Peygamber Efendimizle ilgili olan şu ayetlerin de onunla ilgili olan hutbelerde bulunması çok anlamlı olacaktır:

"Muhammed, Allah'ın Resûlüdür." (Fetih 48/29).

"O, nefis arzusu ile konuşmaz." (Necm 53/3).

"Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin." (Kalem 68/4).

"Peygamber, müminlere kendi canlarından daha önce gelir." (Ahzab 33/6).

"Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allah'ın Resûlü ve nebîlerin sonuncusudur. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir." (Ahzab 33/40).

"Ey Peygamber! Biz seni bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı; Allah'ın izniyle kendi yoluna çağıran bir davetçi ve aydınlatıcı bir kandil olarak gönderdik." (Ahzab 33/45-46).

"(Ey Muhammed!) De ki: "Ey insanlar! Şüphesiz ben, yer ve göklerin hükümranlığı kendisine ait olan Allah'ın hepinize gönderdiği peygamberiyim. Ondan başka hiçbir ilâh yoktur. O diriltir ve öldürür. O hâlde, Allah'a ve onun sözlerine inanan Resûlüne, o ümmî peygambere iman edin ve ona uyun ki doğru yolu bulasınız."" (Araf 7/158).

[172] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 113.

“Ey iman edenler! Allah’ın ve Peygamberinin önüne geçmeyin. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.” (Hucurat 49/1).

2.5.4. Camiler ve Din Görevlileri Haftası

“Cami, Şehir Ve Medeniyet”[173] isimli hutbenin başlığı aynı zamanda Camiler ve Din Görevlileri Haftası’nın temasıdır. Bunu hutbede geçen şu cümleden anlıyoruz: “Diyanet İşleri Başkanlığımız, Camiler ve Din Görevlileri Haftası’nın bu seneki temasını ‘Cami, Şehir ve Medeniyet’ olarak belirlemiştir.” Hutbenin başında şu ayet kullanılmıştır:

“Allah'ın mescitlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah’tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur. (اِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ وَلَمْ يَخْشَ اِلَّا اللهَ فَعَسٰى اُولٰٓئِكَ اَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ)” (Tevbe 9/18).

Seçilen bu ayetin hutbenin konusuyla uyumlu olduğu görülmektedir. Bu ayette mescitleri imar edenlerin müminler olduğu bildirildiğine göre, müşriklerin mescitleri imar etmeyeceğini bildiren şu ayet de hutbede kullanılabilir:

“Allah'a ortak koşanların, inkârlarına bizzat kendileri şahitlik edip dururken, Allah'ın mescitlerini imar etmeleri düşünülemez. Onların bütün amelleri boşa gitmiştir. Onlar ateşte ebedî kalacaklardır.” (Tevbe 9/17).

Ayrıca mescitlerde Allah’ın adının anılmasını yasaklayanları zalim olarak nitelendiren “Allah'ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir. Böyleleri oralara (eğer girerlerse) ancak korka korka girebilmelidirler. Bunlar için dünyada rezillik, ahirette de büyük bir azap vardır.” Bakara 2/114 ayeti de ilave edilebilir.

---

[173]DİB, “Cami, Şehir Ve Medeniyet”, erişim: 16 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Cami%20%C5%9Eehir%20ve%20Medeniyet.pdf.

Hutbede geçen şu ifadeler; "Camiler, Rahman'ın huzurunda kalplerimizi birleştiren yerlerdir. Camiler, omuz omuza saf tutarken, birlikte kıyam ederken, rükû ve secdeye varırken sahip olduğumuz birlik ruhunu toplumumuza taşıyalım diye inşa edilir" camilerin misyonunu güzel bir şekilde özetlemektedir. Günümüzde camilere paralel olarak oluşturulan bazı mescitlerde de namaz kılınmakta, hatta Cuma namazlarını bile o muhitte bulunan camide değil de, bu mescitlerde kılmayı tercih edenlerin olduğu bilinmektedir. Bu sebeple hutbede vatandaşlar birlik ve beraberliği zedeleyen bu tür oluşumlar hakkında uyarılmalıdır. Hatta bu konuya nokta atışı yapan şu ayet mutlaka hatırlatılmalıdır:

"Bir de zararlı faaliyetlerde bulunmak, küfre yardım etmek, mü'minler arasına ayrılık sokmak için ve öteden beri Allah ve Resûlüne karşı savaşanlara üs olsun diye bir mescit yapanlar vardır. Bunlar, "Bizim iyilikten başka hiçbir kasdımız yok" diye de mutlaka yemin ederler. Ama Allah şâhitlik eder ki bunlar mutlaka yalancıdırlar. Onun içinde asla namaz kılma. İlk günden temeli takva (Allah'a karşı gelmekten sakınmak) üzerine kurulan mescit (Kuba mescidi), içinde namaz kılmana elbette daha lâyıktır. Orada temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah da tertemiz olanları sever." (Tevbe 9/107-108).

Ayrıca cami adabı noktasında yol gösterici olan "Ey Âdemoğulları! Her mescitte ziynetinizi takının (güzel ve temiz giyinin)." (Araf 7/31) ayetine de yer verilerek cemaat bu noktada da aydınlatılmalıdır.

2.6. AİLE KONULU HUTBELER

Toplumları ayakta tutan en önemli kurumlardan birisi ailedir. Aile kurumu, eşlerin cinsel ihtiyaçlarını meşru yoldan düzenli bir şekilde karşılamalarının yanında, birbirlerine maddi ve manevi yönden destek olarak mutlu bir hayat arkadaşlığı kurmalarına da vesile olmaktadır.[174] Sağlıklı bir aile yapısına sahip olmayan toplumlar çözülerek dağılma riskiyle karşılaşabilirler. Bu bağlamda Türkiye İstatistik Kurumunun yayımladığı veriler dikkat çekicidir:

[174] Hayreddin Karaman v. dğr, *İlmihal II İslam ve Toplum*, (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 195.

“Evlenen çiftlerin sayısı 2016 yılında 594 bin 493 iken 2017 yılında %4,2 azalarak 569 bin 459 oldu. Kaba evlenme hızı binde 7,09 olarak gerçekleşti. Boşanan çiftlerin sayısı 2016 yılında 126 bin 164 iken 2017 yılında %1,8 artarak 128 bin 411 oldu. Kaba boşanma hızı binde 1,6 olarak gerçekleşti.”[175]

TÜİK’in tespit ettiği rakamlar evlenme oranlarının azalıp boşanma vakalarının arttığını açıkça ortaya koymaktadır. Aile kurumuna yönelik tehditlerin böylesine çoğaldığı bir dönemde, İslamın aileye verdiği önemin daha fazla gündeme getirilmesinin elzem olduğu ortadadır.

2017 yılında yayımlanan hutbeler içerisinde, aile ve nikâh konusuna dair yalnız bir adet hutbe tespit edilebilmiştir. Bu hutbe için “Ahit, Akit ve Misak Olarak Nikah” başlığının tercih edildiği görülmüştür.[176] Söz konusu hutbede Nisa Suresinin birinci ayetine yer verilmiştir:

“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretip yayan rabbinize itaatsizlikten sakının. Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz Allah’a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir. (يَاأَيُّهَا النَّاسُاتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا)” (Nisa 4/1).

Bu ayetin tefsirinde yapılan bir yoruma göre; Burada nikâhtan ziyade ilk insan ve eşinin yaratılması ile insanların bu ikisinden çoğaltılıp yayılmasından ve akrabalık hakkının öneminden bahsedilmektedir.[177] Bu da ayetin bağlamı dışında kullanıldığı anlamına gelmektedir. Bu sebeple Nur Suresinde geçen şu ayetin hutbede kullanılması daha uygun olabilir:

“Sizden bekâr olanları, kölelerinizden ve cariyelerinizden durumu uygun olanları evlendirin. Eğer bunlar yoksul iseler, Allah onları lütfuyla zenginleştirir.

---

[175] Türkiye İstatistik Kurumu, “Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, 2017”, erişim: 19 Mayıs 2019, http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27593.

[176] DİB, “Ahit, Akit ve Misak Olarak Nikah”, erişim: 19 Mayıs 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Ahit,%20Akit%20ve%20Misak%20Olarak%20Nikah.jpg.doc.

[177] Karaman v. dğr, *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 9-12.

Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir. (وَأَنكِحُوا الأَيَامَى مِنكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِن يَكُونُوا فُقَرَاء يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (Nur, 24/32).

Müfessirlerimizin bir kısmının bu ayet için yaptıkları yorumlar da bu öneriyi destekler mahiyettedir; "Daha önceki âyetler aileyi korumak için iffetin korunması gerektiğini ortaya koymuş, bunun için alınması gereken tedbirleri açıklamıştı. Bu tedbirlerden biri de evlenme çağına gelmiş veya evlendikten sonra dul kalmış insanları evlendirmektir… Evlenmenin engellerinden biri de yoksulluktur. İnsanlar yoksul olan kimseye kız vermek istemezler, yoksullar evlenme giderlerini karşılayamazlar. Bu yüzden bunalımlar, ahlâkî sapmalar, sosyal problemler ortaya çıkabilir."[178]

Hutbede kullanılan; "Yine onlar ki, emanetlerine ve verdikleri sözlere riâyet ederler (وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ)" (Mü'minun 23/8) ayeti de doğrudan nikâh akdiyle ve aileyle ilgili bir ayet değildir.[179] Ancak verdiği sözde durmak ve emanete riayet etmek, Müslümanların uyması gereken temel ahlaki ilkelerden olduğu için hutbede kullanılmasının bir mahsuru da bulunmamaktadır.

Hutbenin devamında "…onlar da sizden sağlam bir söz almış iken" (Nisa, 4/21) ayetiyle eşlerin birbirlerine verdikleri söze karşılıklı olarak sadakat göstermeleri gerektiği vurgulanmıştır. Hutbede verilen başka bir ayette de aile kurumunun sevgiye ve rahmete vesile olacağına işaret edilmektedir; "…aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de onun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. (وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً)" (Rum 30/21). Bu iki ayetin hutbenin konusuyla uyumlu olduğu söylenebilir.

Hutbede dikkat çeken bir başka husus ise boşanmalar sonucunda en fazla çocukların ve kadınların mağdur olduğu ifadesidir. Ancak boşandıktan sonra çocuklarını sadece icra yoluyla görebilen,[180] boşandığı eşine süresiz nafaka ödemek

---

[178] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4: 76.
[179] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 4: 12.
[180] Adalet Bakanlığı, "İcra ve İflas Mevzuatı", erişim: 19 Mayıs 2019, https://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj66rnisqfiAhULGewKHTD_CiEQFjAAegQIARAC&url=http%3A%2F%2Fwww.yayin.adalet.gov.tr%2Fdosyalar%2Fpdf%2Fiik_2017.pdf&usg=AOvVaw2woQ7Dt5lpm2AF2Ki3c6Yi.

zorunda kalan ve ödeyemediği takdirde hapis cezasına çarptırılan erkeklerin[181] durumu göz önüne alındığında, aileyi meydana getiren bireyler arasında ayrım yapmak yerine, bütün fertlere eşit mesafede duran adil bir yaklaşımın sergilenmesi gerektiği düşünülmektedir.

2.7. HELALLER VE HARAMLARLA İLGİLİ HUTBELER

İslam dini insanların daha onurlu ve mutlu bir hayat sürebilmeleri için ibadet sorumluluğunun yanında yeme içme, giyinme, eğlence, sanat, aile hayatı, sosyal hayat ve insani ilişkiler gibi hayatın her alanına dair bazı sınırlar koymuştur.[182] Tabi ki bu sınırlandırmanın gayesi hayatı zorlaştırmak değil güzelleştirmektir. Zaten hayatın herhangi bir alanıyla ilgili kısıtlamayı gerektiren bir delil bulunmuyorsa o noktada bir yasaktan söz etmek mümkün değildir. Yani bir yasaklamadan söz edilecekse o yasağın mutlaka bir delile dayanması gerekmektedir.

Dinen yenilip içilmesinde veya yapılmasında herhangi bir yasaklamanın söz konusu olmadığı işlere "helal" denilir.[183] Buna karşılık, yapılması kesin ve açık bir dille yasaklanan fiillere de "haram" denilir ki sözlükte "yasak" ve "memnu" anlamlarına gelir. Haramları belirleme yetkisi ise sadece Allah'a ait olup bu noktada Hz. Peygamber'in görevi Allah'ın koymuş olduğu hükümleri açıklamaktan ibarettir.[184]

Fıkıh literatüründe haramların sayısı ve tasnifiyle ilgili birbirinden farklı çalışmalara rastlanmaktadır. Mesela Heytemî, eserinde, haramları tam dörtyüz altmış yedi adet başlık altında tasnif etmiştir.[185] Diyanet Vakfı İlmihalinde ise yiyecekler, içecekler, bağımlılıklar, giyinme ve süslenme, sanat-spor ve eğlence, cinsî hayat,

---

[181]Yeni Şafak, "2 Milyon Nafaka Mağduru", erişim: 19 Mayıs 2019, https://www.yenisafak.com/gundem/2-milyon-nafaka-magduru-3430598.
[182] Karaman v. dğr, *İlmihal II İslam ve Toplum*, 30.
[183] Karagöz, v. dğr, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 252.
[184] Karagöz, v. dğr, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 232.
[185] Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî, ez-*Zevâcir An İktirâfi'l-Kebâir, İslâm'da Helâller Ve Haramlar*, trc, Lütfi Şentürk, Ahmet Serdaroğlu, (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1970). S.y.

günlük hayat, şahıs ve mal aleyhine işlenen suçlar isimli sekiz adet üst başlık altında doksan sekiz adet alt başlıktan oluşan bir tasnif yapılmıştır.[186]

Müslümanın haram ve helaller karşısındaki tutumu dindarlığının bir göstergesidir. Yani iman etmek ve ibadetlere devam etmek kulluk vazifesinin tam anlamıyla ifa edilmiş olması için yeterli değildir. İman ve ibadetlerin yanında haramlar karşısında dikkatli ve duyarlı davranmak da kulluk vazifesinin bir gereğidir. Hadislerde ve fıkıh literatüründe farzları yerine getirmekle haramlardan kaçınmak aynı önem derecesinde ele alınmış, hatta haramlardan kaçınmak, farzları yerine getirmekten bile daha önemli sayılmıştır.[187] Bu sebeple haramlar konusunda Müslümanların kendilerini korumaya yetecek kadar bilgi sahibi olması zaruri görülmektedir.

Bu noktada Türkiye'de yaşayan Müslümanları din konusunda aydınlatmakla vazifeli olan DİB'in yaptığı hizmetler önem kazanmaktadır. Ancak yapılan taramada 2017 yılında yayımlanmış hutbeler içerisinde helaller ve haramlar konusunu işleyen bir adet hutbe tespit edilebilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de ve hadis kaynaklarında yer alan helal-haram konusundaki birçok hüküme oranla bir adet hutbenin Müslümanları bilgilendirmek için yeterli olmayacağı düşünülmektedir.

Bunun yanında diğer hutbelerde farklı vesilelerle helaller ve haramlar konusuna değinildiği de göz ardı edilemez. Ancak bu noktada, yapılacak uygun bir tasnifle helaller ve haramlar konusunun daha kapsamlı olarak işlenmesi gerektiğini ifade etmek gerekir. Helaller ve haramlar konusunun işlendiği hutbede[188] verilen ayetin bazı haramlara işaret ettiği, ancak konuyu bütünüyle kapsamadığı görülmektedir; "Ey iman edenler! (Aklı örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz. (يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطٰنِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ)" (Mâide 5/90).

---

[186] Karaman v. dğr, *İlmihal II İslam ve Toplum*, 29, 193.
[187] Karaman v. dğr, *İlmihal II İslam ve Toplum*, 31.
[188] DİB, "Helal Haram Duyarlılığı", erişim: 23 Mayıs 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Helal%20Haram%20Duyarl%C4%B1l%C4%B1%C4%9F%C4%B1.pdf.

Elmalılıya göre bu ayet, sarhoş edici içkilerin haram kılınması ile ilgili nazil olan üçüncü ayettir.[189] Yani daha önce verdiğimiz tasnifte bulunan diğer haramlarla bir ilgisi yoktur. Bu sebeple haramların tamamını kapsayan şu ayetlerin kullanılması daha isabetli olabilir:

"Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerin helâl ve temiz olanlarından yiyin! Şeytanın izinden yürümeyin. Çünkü o sizin için apaçık bir düşmandır." (Bakara 2/168). "Eğer size yasaklanan (günah)ların büyüklerinden kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi güzel bir yere koyarız." (Nisa 4/31).

Hutbede helal ve haram kavramlarının tanımlarına neden-sonuç ilişkisi içerisinde kısaca değinildikten sonra bazı maddi ve manevi haramların zikredildiği görülmektedir; "Mümin, şu geçici dünyada sayılı nefeslerini falcılık, kumar, şans oyunları, faiz, rüşvet, tefecilik, hırsızlık gibi haksız kazançlarla tüketemez. Allah'ın kendisine emanet verdiği bedenini alkollü içki ve uyuşturucu maddelerle zehirleyemez. Helal olmayan yiyecek ve içeceklerle sağlığına yazık edemez. Mümin öyle bir insandır ki; yetim malına el uzatamaz. Kul ve kamu hakkına giremez. Eş ve çocuklarına, anne ve babasına, komşu ve akrabasına kötü muamelede bulunamaz. Yalan, yalancı şahitlik, iftira ve kötü sözlerle dilini kirletemez. Emanete asla ihanet edemez, verdiği sözden dönemez. Fitne ve fesat peşinde koşamaz, bozgunculuk yapamaz."

Helaller ve haramlar konusunun işlendiği bu hutbede öncelikle "Eşyada asıl olan ibâhadır" (Bakara 2/29, Casiye 45/13, Lokman 31/20) ilkesine vurgu yapılmalıdır. Çünkü hutbe bu haliyle haramların helallerden daha çok olduğu intibaını uyandırmaktadır. Helaller ve haramlar konusunun bir hutbeyle kapsamlı bir şekilde anlatılamayacağı daha önce de belirtilmişti. Nitekim bu hutbede, günümüzde en çok işlenen giyinme-süslenme (tesettür), sigara ve cinsî hayatla ilgili haramlara hiç değinilmediği görülmüştür.

Hutbede bireylerin kendilerini ve nesillerini haramlar karşısında koruyabilmelerini sağlayacak hiçbir öneriye de rastlanamamıştır. Bazı haramların

[189] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3: 272.

yaygın olması ve kolay ulaşılabilirliği noktasında Sedd-i Zerâi[190] ilkesi gereği, devlet ve toplum bazında alınması gereken önlemlerle ilgili bir tavsiye de bulunulmalıdır. Bu noktada; "Sizden hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır. Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte onlar için büyük bir azap vardır." (Âl-i İmran 3/104-105) ayetleri sorunun çözümü için ışık tutmaktadır.

Ayetle ilgili şu görüş de konuya katkı sağlayabilir; Maruf ve münker kavramları salt ahlâkî ilkelerden ibaret olmayıp, Allah'ın dinini ve şeriatının tatbikatını ifade eden iki mücmel ifâdedir. Bu nedenle maruf; Allah'ın dininin emrettiği inanç, fikir, ibâdet, ahlâki ilkeler, siyasî ve medenî kanunların tümünü kapsamaktadır. Buna mukabil bunların dışında kalan saha da münkeri ifâde etmektedir. Marufu emr münkeri nehiy görevi ise davet ve tebliğe ihtiyaç duyduğu kadar kuvvet ve iktidara da muhtaçtır.[191]

2.8. EKONOMİK HAYATLA İLGİLİ HUTBELER

İslam hayat dini olması hasebiyle her alanda olduğu gibi iktisat/ekonomi alanında da bir takım ilkeler belirlemiştir. Ticaret/alışveriş ekonominin temel unsurlarındandır. Kur'an'da ve sünnette alışverişe dair birçok hüküm bulunmaktadır. Fıkıh kitapları da bu hükümlerden çıkarılan birçok fetvayı içermektedir.

Alışverişe konu olan mal, alışverişin tarafları, ödeme şekli, şirketler, borçlanmalar, emanet mallar, buluntu mallar, vadeli satış, hibe, kefalet, enflasyon, sigorta, faizle ilgili meseleler gibi birçok madde ekonomik hayat başlığı altında değerlendirilmektedir.

Toplum içinde çok yoğun bir şekilde alışveriş eylemi tekrarlanmaktadır. Alışveriş süresince tarafların tutumu ve karşılıklı olarak birbirlerinde bıraktıkları izlenimlerin etkisi toplumun tamamını etkilemektedir. Bu bağlamda toplumda bir alışveriş ahlakının bulunması zorunluluk arzetmektedir. Aksi takdirde, alışverişte

---

[190] Karaman v. dğr, *İlmihal II İslam ve Toplum*, 154.
[191] Mehmet Karabulut, *Kur'an ve Sünnette Emr-i Maruf Nehy-i Münker*, (İstanbul, 1991), 87.

bireylerden sadır olan herhangi bir olumsuz davranış ticari hayatta güven sorununa sebep olacaktır. Bu güvensizlik ortamı sadece ticari/ekonomik hayata darbe vurmakla sınırlı kalmayıp hayatın her alanını olumsuz etkileyecektir.

İslâm Dini, ticarî faaliyetlerin temel ahlâk ilkeleri ve kuralları çerçevesinde yürütülmesini, maddi kazancın yanında insanların ihtiyaç duyduğu maddeleri onlara ulaştırmak suretiyle ticaretin Allah'ın rızasını kazanmaya vesile olarak değerlendirilmesini de telkin etmektedir.[192] Kur'ân-ı Kerim'de sekiz ayette dokuz kere "Ticaret" kelimesi geçmekte ve Nisâ sûresinin yirmi dokuzuncu âyetinde haksız yollara tevessül etmeden ve aldatmadan ticaret yapılması gerektiği vurgulanmaktadır.[193]

DİB'in 2017 yılında yayımladığı hutbeler içerisinde ekonomik hayatı konu edinen bir adet hutbe tespit edilmiştir. Hutbenin başlığı "Alışveriş ve Ticaret Ahlakı"[194] olarak belirlenmiştir. Hutbenin başında, ticarette dürüstlük ve ticaret ahlakı konusunu işleyen Mutaffifin Suresinin ilk altı ayetinin[195] verildiği görülmektedir:

"Ölçü ve tartıda hile yapanlara yazıklar olsun. Onlar, insanlardan bir şey aldıklarında tam ölçüp tartarlar. Kendileri başkalarına vermek için ölçtüklerinde ise eksik tartarlar. Onlar, büyük bir gün için diriltileceklerini hiç mi düşünmezler? O gün insanlar, Âlemlerin Rabbinin huzurunda hazır beklerler. (وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ أَلَا يَظُنُّ أُولَٰئِكَ أَنَّهُم مَّبْعُوثُونَ لِيَوْمٍ عَظِيمٍ يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ)" (Mutaffifin 83/1-6).

Elmalılı tefsirinde yapılan açıklamaya göre, alışverişin ve ticaretin en temel unsuru olan ölçme konusunda karşı tarafı aldatanlar Mutaffifin suresinde çok ağır bir şekilde eleştirilmektedir.[196] Ayrıca Kurtubî'nin bu surenin Medine'ne nâzil olan ilk

---

[192] Mustafa Çağrıcı, "Ticaret", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41: 144-147.
[193] Cengiz Kallek, "Ticaret", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41: 134-144.
[194] DİB, "Alışveriş ve Ticaret Ahlakı", erişim: 21 Mayıs 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Al%C4%B1%C5%9Fveri%C5%9F%20ve%20Ticaret%20Ahlak%C4%B1.pdf.
[195] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8: 312-314.
[196] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8: 312-314.

sure olduğu görüşü[197] dikkate alınacak olursa, İslam'ın alışveriş ahlakına verdiği önem daha iyi anlaşılacaktır. Hutbenin konusunun alışveriş ahlakı olduğu dikkate alındığında, ayetlerin bağlamına uygun olarak kullanıldığı söylenebilir.

Hutbede Mutaffifin suresinin ayetleri dışında "Emrolunduğun gibi dosdoğru ol. (فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ)" (Hûd 11/112) ayetine de yer verildiği görülmektedir. Elmalılı bu ayetin tefsirinde; Her işte Kur'an ahlakı ve ahkâmı üzere tam bir doğrulukla hareket edip bilfiil doğruluk örneği olunması gerektiğini ifade etmiştir.[198] Dolayısıyla doğrudan ekonomik/ticari hayatla ilgili olmasa da, hayatın her alanına temas etmesi bakımından bu ayetin kullanılması hutbeye zenginlik katmaktadır.

Günümüzde ekonomik hayatın ayrılmaz bir parçası gibi yaygınlık kazanmış olan faiz konusuna da hutbede değinilebilir. Çünkü bireysel, kurumsal ve kamusal ölçekte gerçekleşen ticari hareketlerde ciddi oranda faizli işlem gerçekleşmektedir. Artık toplum içinde, özellikle ev ve araba ihtiyacını karşılama ve iş yeri açma gibi hususlarda faizli borca girmek alışverişin vazgeçilmez bir parçası gibi görülmektedir. Bu noktada; "Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların, "Alışveriş de faiz gibidir" demelerinden dolayıdır. Oysa Allah, alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır. Allah, faiz malını mahveder, sadakaları ise artırır (bereketlendirir). Allah, hiçbir günahkâr nankörü sevmez." (Bakara 2/275-276) ayetlerine mutlaka yer verilmelidir. Çünkü bu ayetler faiz ve alışverişin birbirinin zıddı olduklarını ortaya koymaktadır.[199]

Kur'ân'ın faize karşı duruşunu ortaya koyan; "Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten iman etmiş kimselerseniz, faizden geriye kalanı bırakın. Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Resûlüyle savaşa girdiğinizi bilin. Eğer tövbe edecek olursanız, anaparalarınız sizindir. Böylece siz ne başkalarına haksızlık etmiş olursunuz, ne de başkaları size haksızlık etmiş olur." (Bakara 2/278-279) ayetleri de burada zikredilmelidir.

---

[197] Kurtubî, *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 18: 466-468.
[198] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 449-450.
[199] Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*, 1: 224-225.

Taberî'nin tefsirinde yaptığı bir açıklamaya göre Bakara ikiyüz yetmiş sekizinci ayetin nuzül sebebi olarak, İslam'dan önce mallarını faize veren bazı kimselerin Müslüman olduktan sonra kalan faiz alacaklarından vazgeçmelerinin istenmesi gösterilmektedir.[200] Yani bu ayetten, zaten Müslüman olan birisinin faiz yemesinin asla düşünülemeyeceği de anlaşılabilir.

İkinci ayette geçen "فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ" ifadesinin ise Medine'lilerin kıraatine göre "Allah ve Resulü tarafından size savaş açılmış olduğunu bilin" anlamına geldiği, ancak Kûfe ehlinin kıraatine göre ise "Allah ve Resulüne karşı savaştığınızı diğer insanlara ilan edin" manasına geldiği ifade edilmiştir.[201] Dolayısıyla verilen iki mana da faize bulaşmanın ne kadar cüretkâr ve kötü bir iş olduğunu ortaya koymaktadır. Tefsir kaynaklarımız bunlara benzer nice güzel yorumlar ihtiva etmektedir. Hutbede bu görüşlere yer vermek hutbeye ayrı bir değer katacaktır.

2.9. EĞİTİMLE İLGİLİ HUTBELER

İnsanın bilgi üretebilmesinin, sorumlu bir varlık olmasının ve dünyayı imar etmekle görevlendirilmesinin temelinde yatan ve insanı diğer canlılardan ayıran en önemli nitelik olan ilim, aynı zamanda yeryüzünde halife olmasının dayanağını da teşkil etmektedir.[202]

Bazı önemli olayların yıldönümlerine rastlayan hutbelerde her sene aynı konunun işlenmekte olduğuna şahit olunmaktadır. Yeni bir eğitim-öğretim yılının başlaması münasebetiyle yayımlanan "Bilenlerle Bilmeyenler Bir Olurmu"[203] başlıklı hutbe de buna örnek gösterilebilir. Yayımlanması 2017 yılında okulların açıldığı günlere rastlayan bu hutbenin başında; "Bilenlerle bilmeyenler hiç bir olur mu? (قُلْ

[200] Taberî, *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 5: 49-51.
[201] Taberî, *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 5: 51-56.
[202] Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, 226.
[203] DİB, "Bilenlerle Bilmeyenler Bir Olurmu", erişim: 11 Haziran 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Bilenlerle%20Bilmeyenler%20Bir%20Olur%20mu.pdf.

قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُو الْأَلْبَابِ (Zümer 39/9) ayetinin kullanıldığı görülmektedir.

Burada öncelikle dikkat çeken husus, ayetin bir cümlesinin bağlamından koparılarak kullanılmış olmasıdır. Bu ayette bahsedilen "bilenler ile bilmeyenlerden" kimlerin kastedildiğini anlamak için, ifadenin bulunduğu ayete bir önceki ayet ile birlikte bakılması gerekmektedir. Böyle yapıldığında ayetin bağlamıyla ilgili problem daha iyi anlaşılacaktır:

"İnsana bir zarar dokunduğu zaman Rabbine yönelerek O'na yalvarır. Sonra kendi tarafından ona bir nimet verdiği zaman daha önce O'na yalvardığını unutur ve Allah'ın yolundan saptırmak için O'na eşler koşar. De ki: "Küfrünle az bir süre yaşayıp geçin! Şüphesiz sen cehennemliklerdensin" (Böyle bir kimse mi Allah katında makbuldür,) yoksa gece vakitlerinde, secde hâlinde ve ayakta, ahiretten korkarak ve Rabbinin rahmetini umarak itaat ve kulluk eden mi? De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar." (Zümer, 39/8-9).

İlk ayette kendisine bir musibet geldiği zaman Allah'a yönelen, rahat zamanlarında ise Allah'tan başkalarına kulluk yapan kimselerden söz edilmekteyken, ikinci ayetin başında, geceleri de dahil olmak üzere her halükarda Allah'a yönelen kimselerden söz edilmektedir. Devamında ise iki tip insan arasında bir mukayese yapılarak birinci grubun Allah tarafından cahil; ikinci grubun ise alim olarak nitelendirildiği, yani "bilenler" ifadesiyle bildiklerinden yararlanıp onlarla amel edenlerin, geceleri secde ve kıyam edenlerin, Allah'a kavuşacağını bilenlerin kastedildiği anlaşılmaktadır. "Bilmeyenler" ibaresiyle ise bildiklerinden yararlanmayıp onlarla amel etmeyenler, sadece korku ve bela esnasında Allah'a yönelip, rahat dönemlerinde ona şirk koşanlar kastedilmektedir. Dolayısıyla bu ayette yapılan mukayesede, okuma-yazma bilenler ile bilmeyenler değil; Allah'a gereği gibi kulluk yapanlar ile yapmayanlar konu edilmektedir.[204]

[204] Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, 4: 29; Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*, 3: 172; Ateş, "Vaaz ve Hutbelerde Kur'an'a Yeterince Yer Verilmemesi ve Ayetlerin Uygun Bağlamda Kullanıl(a)maması Problemi", 472.

Bilen ile bilmeyenin eşit olmayacağı, yani bilenlerin bilmeyenlere üstünlüğü zaten Kur'an ve Sünnetten açıkça anlaşılmaktadır. Buradaki problem, yeni bir eğitim-öğretim yılının başlangı vesilesiyle, okuma-yazmanın önemine dikkat çekebilmek için, bilenlerle bilmeyenleri mukayase ederken "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" cümlesine sadece lafzı üzerinden yaklaşılarak hem bulunduğu ayetten, hem de bir önceki ayetten bağımsız olarak değerlendirilmesidir.[205]

Kur'an'da sekizyüz altmış beş kez tekrar edilen "ilm" kelimesi ve türevlerine, ilim kelimesiyle yakın anlam taşıyan fıkh, ma'rifet, hudâ, akıl, fikr, tedebbür, tezekkür, nazar ve basîra gibi Kur'an'da sıkça tekrar edilen kelimeler ve bu kelimelerin zıt anlamlıları olan cehl, sefeh, dalâl, ameh, zan, batıl, ifk gibi kelimeler de dahil edildiğinde, Kur'ân'ın ilme ve eğitime verdiği değer daha iyi anlaşılacaktır.[206] Ancak Kur'ân'da bulunan bu zengin içeriğe rağmen, hemen hemen her yeni eğitim-öğretim dönemi başında yayımlanan cuma hutbelerinde aynı ayetin (Zümer, 39/9) kullanılması[207] izah edilebilecek bir durum değildir.

Böyle bir hutbede birçok bilimsel gerçeğe işaret eden "O, güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir. Allah, bunları (boş yere değil) ancak gerçek ile (hikmeti gereğince) yaratmıştır. O, âyetlerini, bilen bir topluma ayrı ayrı açıklamaktadır."[208] (Yunus 10/5) ayeti kullanılabilir.

2.10. İNSAN KONULU HUTBELER

Dünya üzerindeki her canlı, var olmanın getirdiği birtakım haklara sahiptir. Allah'ın halifesi olması bakımından insanların da haklarının olduğu muhakkaktır.[209]

---

[205] Ateş, "Vaaz ve Hutbelerde Kur'an'a Yeterince Yer Verilmemesi ve Ayetlerin Uygun Bağlamda Kullanıl(a)maması Problemi", 471-472.
[206] Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, 226.
[207] Ateş, "Vaaz ve Hutbelerde Kur'an'a Yeterince Yer Verilmemesi ve Ayetlerin Uygun Bağlamda Kullanıl(a)maması Problemi", 472.
[208] Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, 5: 2654-2655.
[209] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1: 100-104.

Din, dil, ırk, cinsiyet, milliyet, sosyal statü ve renk ayrımı yapılmaksızın, insana insan olduğu için tanınan haklara insan hakları denilmektedir.[210]

İslam âlimleri, insan haklarını "zarûrât-i hamse" ismini verdikleri beş ilke olarak tasnif etmişlerdir. Bunlar hayat hakkı, mülkiyet hakkı, inanç hürriyeti, düşünce hürriyeti ve neslin devamlılığı ilkeleridir.[211] Bir insanın hakkına tecavüz veya haklı başka bir sebep söz konusu değilse, din, dil, ırk, cinsiyet ve sosyal statü gözetilmeksizin bütün insanlar bu haklara sahiptir ve kesinlikle dokunulması yasaktır. Yeryüzünde adaleti tesis etmek gibi bir vazifesi de bulunan insanlar, diğer canlıların haklarını korumakla yükümlüdürler.[212]

İnsan, yaratılışı gereği birtakım ihtiyaçlara sahiptir. Bu ihtiyaçları temin edebilmek için de diğer insanlarla bir arada yaşama gereği hisseder.[213] Bir arada yaşayan insanlar arasında bir takım sosyal etkileşimlerin meydana gelmesi kaçınılmazdır. Ancak bu ilişkiler beraberinde bazı hak ihlallerini de gündeme getirebilmektedir.

Batı da insan hakkı ihlallerini önlemek için atılan ilk adım 1215 yılında İngiltere'de kral ile derebeyleri, baronlar, piskoposlar ve yüksek hâkimler arasında imzalanan "Magna Carta" antlaşmasıdır.[214] Akabinde 1789 Fransız İnsan Hakları Beyannamesi, 1948 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve 1950 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile insan haklarını sivil, siyasal, sosyal, hukuki, ekonomik, dinî ve kültürel haklar şeklinde tasnif ederek güvence altına almışlardır.[215]

İslami literatüre bakılacak olursa, Vedâ Hutbesinde önemli miktarda insan hakları konusuna yer verildiği bir gerçektir. Hattâ Kur'an ve sünnette yer alan insan haklarına yönelik talimat ve uygulamaların, müslümanlar tarafından tarih boyunca yeni söylem ve pratiklerle hayata aksettirildiğini söylemek de yanlış olmaz.[216] Ancak İslam Dünyası, insan haklarına dair batıda kaydedilen gelişmeler karşısında hiçbir

---

[210] Aslan Gündüz, "İnsan Hakları", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 323-327.
[211] Ali Köse, "İnsan Hakları", *İslama Giriş*, (Ankara: DİB Yayınları, 2008), 640-641.
[212] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 2: 81-83.
[213] Mustafa Çağrıcı, "İslam'da Birlikte Yaşamanın Ahlaki Temelleri", *Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı*, (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 23-24.
[214] Köse, "İnsan Hakları", 636.
[215] Köse, "İnsan Hakları", 637-638.
[216] Özdemir, "Son Peygamber'in (SAV) Son Mesajı Olarak Vedâ Hutbesi", 106.

arguman üretememiştir. Batı kaynaklı her şeyi din çerçevesinde değerlendirme hatası ve insan hakları konusunda din dışı herhangi bir birikime sahip olunamaması sebebiyle, Batı'nın ortaya koyduğu beyannameler karşısında Müslümanların verdikleri tepki ancak "bunlar zaten İslam'da var" demekten ibaret olmuştur.[217]

Müslümanların bu konuda gösterdiği başarısızlık, Batı'ya, insan hakları konusundaki bütün argumanları tekeline alarak kendi çıkarları doğrultusunda kullanma fırsatını vermiştir. Bu sebeple kendisini insan haklarının hamisi olarak gören Batı, insan hakları ve demokrasi getirme vaadiyle dünyanın birçok bölgesinde, özellikle İslam coğrafyasında birçok hak ihlallerine ve zulme imza atmaktan geri kalmamıştır.

2.10.1. İnsan Hakları

Bu başlık altında incelemeyi tercih ettiğimiz ilk hutbe terörist İsrail'in Kudüs'te ihlal ettiği insan haklarını konu edinmektedir. "Tükenmeyen Hüznümüz: Kudüs ve Mescid-i Aksâ" başlıklı bu hutbede[218] insanların ibadet özgürlüğünü kısıtlamak suretiyle insan haklarını ihlal eden zalimleri eleştiren şu ayetin kullanılması, ayetin bağlamı açısından yerinde bir seçim olmuştur:

"Allah'ın mescitlerinde Allah'ın adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir. Böyleleri oralara ancak korkarak girebilmelidirler. Bunlar için dünyada rezillik, ahirette de büyük bir azap vardır. (وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعٰى فِى خَرَابِهَا اُولٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَدْخُلُوهَا اِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِى الدُّنْيَا خِزْىٌ وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ)" (Bakara 2/114).

Razi'de geçen şu yorum da ayetin konuyla olan ilgisini teyit etmektedir:

"İbn Abbas şöyle demiştir: Hristiyanlardan bir hükümdar, Beyt-i Makdis'i istilâ ederek orayı harap etmiş, orayı leşlerle doldurmuş, halkını kuşatmış, bir kısmını

[217] Köse, "İnsan Hakları", 640.
[218] DİB, "Tükenmeyen Hüznümüz: Kudüs ve Mescid-i Aksâ", erişim: 24 Mayıs 2017, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/T%C3%BCkenmeyen%20H%C3%BCzn%C3%BCm%C3%BCz%20Kud%C3%BCs%20ve%20Mescid-i%20Aksa.pdf.

öldürerek geriye kalanları esir almış ve Tevrat'ı da yakmıştır. Hz. Ömer (r.a) zamanında, müslümanlar onu onarıncaya kadar Beyt-i Makdis harab bir haldeydi."[219]

İbn Abbas'dan (r.a) rivayet edilen hadis ile Kudüs'ün günümüzdeki durumuna dair hutbede verilen bilgiler önemli ölçüde benzerlik arzetmektedir; "Üzülerek belirtmek gerekir ki tarihte Darü's-selam, yani barış ve huzurun merkezi olan Kudüs uzun zamandır mahzundur. İlk kıblegâhımız Mescid-i Aksâ yaralıdır. Kudüs, bugün her türlü tecavüze maruz kalarak barışın kenti olmaktan çoktan çıkmıştır. Her bir köşesinde insanlığın ortak izlerini, hatırasını barındıran kadim şehir, huzura hasrettir. Peygamberler diyarında her geçen gün müminlerin birliği, beraberliği, en kutsal değerleri hedef alınmaktadır. Masum insanlar acımasızca katledilmektedir. Müslümanların kendi camilerinde ibadet etmeleri zalimce ve barbarca engellenmektedir. 1967 yılından beri Mescid-i Aksâ'da ilk kez geçen hafta Cuma namazı kılınamamıştır."

Yine Kudüs'te yaşanan hak ihlallerini konu edinen "Kapanmayan Yaramız: Kudüs" isimli başka bir hutbede[220] İsrâ Sûresi'nin ilk ayeti yer almaktadır:

"Kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir. (سُبْحَانَ الَّذِى اَسْرٰى بِعَبْدِ ٖ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اِلَى الْمَسْجِدِ الْاَقْصَا الَّذِى بَارَكْنَا حَوْلَهٗ لِنُرِيَهٗ مِنْ اٰيَاتِنَا اِنَّهٗ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ)" (İsrâ 17/1). Ancak bu ayetin insan haklarıyla bir ilgisi bulunmayıp, yalnızca Kudüs'ü ve İsrâ hadisesini konu edinmektedir.[221]

Bu iki hutbeyle ilgili dikkat çeken önemli bir husus bulunmaktadır. İki hutbede birbirinin kopyası olduğu görülen birçok cümle bulunmaktadır. Bu cümlelerin buraya aktarılması durumun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır:

"-Kudüs, Hz. Ömer'in fethiyle huzura kavuşmuştur.

---

[219] Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 3: 355.
[220] DİB, "Kapanmayan Yaramız: Kudüs" , erişim: 24 Mayıs 2017, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Kapanmayan%20Yaram%C4%B1z%20Kud%C3%BCs.pdf.
[221] Karaman v. dğr, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3: 457-461.

-Hatta gayr-i müslimler, aralarındaki anlaşmazlıkların çözümünde İslam'ın adaletine sığınmışlardır…

-Coğrafyamız büyük acılar yaşarken Mescid-i Aksâ ve çevresinde olup bitenler, sağduyu sahibi her insanı endişeye sevk etmiştir…

-Şu bir gerçektir ki; Müslümanlar olarak tarihimizde bizi mahcup edecek hak ihlalleri, zulüm, vahşet gibi insanlık dışı uygulamalar yoktur. Ancak bugün kardeşlerimizin maruz kaldığı tüm felaketler, zulümler ve mağduriyetlerden alacağımız dersler vardır. Bir an önce ümmet bilinciyle iman kardeşliğimizi pekiştirmeliyiz. Birbirimizin saygınlığını, haklarını ve kazanımlarını korumalıyız. İslam ümmetinin yeniden aziz bir ümmet olması için her birimiz olanca gücümüzle çalışmalıyız.

-Aziz milletimiz, tarih boyunca Kudüs'le, Mescidi Aksâ ile ve Filistinli mazlum kardeşlerimizle gönül bağını hiçbir zaman koparmamıştır. Bundan sonra da koparmayacaktır. Bizler bu bilinçle bu cuma vaktinde Rabbimize el açıp şöyle niyaz ediyoruz: Allah'ım! Bizi yeryüzündeki bütün mazlum kardeşlerimizin acısını yüreğinde hisseden ve onlara yardım için maddi-manevi varlığını seferber eden samimi Müslümanlar eyle! Bizi basiretsizlerden, ferasetsizlerden, vicdansızlardan, zalimlerden yana eyleme! Allah'ım! Kudüs'ü ve İslam beldelerini işgale yeltenenlere, ıslah adı altında ifsat edenlere ve barışı baltalayanlara fırsat verme! Şu mübarek cuma günü hürmetine dualarımızı kabul eyle Allah'ım."[222]

Bu iki hutbede Kudüs ve Mescid-i Aksâ'da yaşanan trajediyle ilgili bilgi verilmesi ve Kudüs'ün tarihimizdeki yerinin hatırlatılması, bu konuda bir farkındalık ve kamuoyu oluşturulabilmesi açısından olumlu karşılanabilir. Ancak Kudüs'te meydana gelen insan hakkı ihlallerine karşı verilen tepkiler buğz'dan öteye geçememektedir. Bu noktada İslam'ın barış dini olmasının yanında, temel hak ve hürriyetlere yapılan saldırıları durdurmak için savaşa izin verdiği de hatırlatılabilir.[223]

Bu bağlamda hutbede şu ayete de yer verilebilir: "Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın. Onlarla Allah'ın düşmanını, sizin

[222] DİB, "Kapanmayan Yaramız: Kudüs"; "Tükenmeyen Hüznümüz: Kudüs ve Mescid-i Aksâ".
[223] İbrahim Çelik, *Kur'an Işığında Hoşgörü ve Şiddet*, (Bursa: Y.y, 2001), 118-119.

düşmanınızı ve bunlardan başka sizin bilmediğiniz fakat Allah'ın bildiği diğer düşmanları korkutursunuz. Allah yolunda her ne harcarsanız karşılığı size tam olarak ödenir. Size zulmedilmez." (Enfal 8/60).

Vehbe Zuhaylî'ye göre bu ayet, çağa uygun maddî hazırlıkları kapsadığı gibi; Yeni neslin İslâm inancıyla silahlandırılarak ve Kur'an ahlâkıyla ahlâklandırılarak, ruhî ve manevî anlamda yetiştirilmelerinin sağlanmasını ve psikolojik olarak savaşa hazırlanmalarının gerektiğine de işaret etmektedir.[224]

2.10.2. İnsanın Önemi ve Değeri

Bu başlık altında İdlib ve Arakan'da devam etmekte olan katliamların konu edildiği iki hutbe tahlil edilecektir.[225] Ancak bu hutbelerin, bundan önce tahlili yapılan Kudüs konulu hutbeler ile büyük oranda benzerlik taşıdığı görülmüştür. Burada dikkat çeken bir husus; Hutbelerin odak noktasını teşkil eden "zulüm" kelimesiyle ilgili bir tanımın yapılmamış olmasıdır. Ayrıca hutbelerde bahsedilen zulüm kavramıyla, sadece kafirlerin müslümanlara uyguladığı katliamın kastedildiği anlaşılmaktadır. Bu da kavramın kapsamının daraltılması anlamına gelmektedir.[226]

Bu iki hutbede birbirinin kopyası olan bir hayli cümle bulunmakta. Yani iki hutbe için de Kudüs konulu hutbelere yapılan yorumların kullanılması mümkündür. Bu sebeple iki hutbede birbirinin kopyası olduğu düşünülen cümlelerin verilmesiyle yetinilecektir:

"-Bizler inanıyoruz ki; bu katliamlar, bu kuralsız ve karanlık savaş bir gün elbet sona erecektir.

-Bizler biliyoruz ki bütün bu olumsuzluklar elbette son bulacaktır.

---

[224] Zuhaylî, *Tefsîrü'l-Münîr*, 5: 279.

[225] DİB, "Zulüm Ebedi Değildir", erişim: 30 Mayıs 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Zul%C3%BCm%20Ebedi%20De%C4%9Fildir.pdf.
DİB, "Mazlumun Yanında Yer Almak", erişim: 30Mayıs 2019, https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Mazlumun%20Yan%C4%B1nda%20Yer%20Almak.pdf.

[226] Zulüm: Güçlü bir kimsenin yasaya veya vicdana aykırı olarak başkasını uğrattığı kötü durum, kıygı, eziyet, cefa. Bk. Türk Dil Kurumu, "*Zulüm*", erişim: 30 Mayıs 2019, http://sozluk.gov.tr/.

-Geliniz şu kutlu zaman diliminde, bu mübarek mabedde el açıp Yüce Rabbimize canı gönülden yakaralım. …Allah'ım, Suriye'de ve dünyanın muhtelif bölgelerindeki katliamlarda hayatını yitiren kardeşlerimize rahmet eyle! Yaralanan kardeşlerimize acil şifalar ihsan eyle!

-Geliniz bu mübarek cuma vaktinde el açıp Yüce Rabbimize canı gönülden yalvaralım: …Allah'ım! Arakan'da ve dünyanın muhtelif bölgelerindeki katliamlarda hayatını yitiren kardeşlerimize rahmet eyle! Yaralanan kardeşlerimize acil şifalar ihsan eyle!"[227]

[227] DİB, "Mazlumun Yanında Yer Almak". DİB, "Zulüm Ebedi Değildir".

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmanın birinci bölümünde hutbenin, cuma namazının sıhhat şartlarından birisi olarak farz kılındığı ifade edilmiştir. Cuma namazının farz kılınmasıyla birlikte hutbenin, dini, siyasi ve ictimai alanda Müslümanlarla iletişim kurulmasını sağlayan çok etkili bir tebliğ aracı olduğu anlaşılmıştır. Hz. Peygamber'in (SAV) hutbelerinin birleştirici, aydınlatıcı ve evrensel ilkeler odaklı olduğu, içerik olarak da neredeyse tamamının Kur'an ayetlerinden oluştuğu bilgisine ulaşılmıştır.

Hulefâ-i Raşidinin de hutbe konusunda Hz. Peygamber'i örnek aldığı tespit edilmiştir. Ancak bununla beraber Râşid Halifeler döneminin sonuna doğru hutbelere siyasi anlamda ayrı bir önem atfedilmeye başlandığı ve bu durumun Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı dönemleri boyunca artarak devam ettiği görülmüştür. Hatta hutbelerin dini tebliğ etme noktasındaki fonksiyonunun, kendisine verilen siyasi değerin gölgesinde kaldığı ve hutbelerin artık makamlı olarak okunan, kimsenin anlamadığı, Arapça olarak tekrar edilen metinler haline geldiği anlaşılmıştır. İkinci meşrutiyet yıllarından itibaren ise hutbelerin ıslahı yönünde bazı görüşlerin ortaya konmaya başlandığı, bunun neticesinde Cumhuriyet öncesi ve sonrası yapılan müdahaleler sonucu hutbelerin günümüzdeki şeklini aldığı anlaşılmıştır.

Günümüzde hutbeleri hazırlama görevini Diyanet İşleri Başkanlığı yürütmektedir. DİB tarafından hazırlanan hutbeler üzerine yapılan birçok çalışmayla karşılaşılmıştır. Bu çalışmaların neticesinde günümüz hutbelerinin kalitesinin geçmişe nazaran çok daha iyi olduğunun ortaya konulduğu görülmüştür. Ancak günümüz hutbelerinin ayet ve hadis kullanımındaki yetersizlik, konu seçimindeki plansızlık ve içeriğinde siyasi izler taşıdığı vb. gerekçelerle eleştirildiği de anlaşılmıştır.

İkinci bölümde ise 2017 yılı hutbelerinin tefsir ilmi açısından bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır. Bu değerlendirme sonucunda elde edilen ilk bulgu, kullanılan ayetlerin önemli bir kısmına yanlış veya eksik meal verildiği, bazı ayetlere ise hiç meal verilmediği olmuştur. Bu problemin giderilmesi noktasında belirlenecek herhangi bir meale bağlı kalınması çözüme katkı sağlayabilir.

Hutbelerin tahlili sonucunda karşılaşılan diğer husus ise Kur'an ayetlerine çok az yer verilmiş olmasıdır. Önemli sayıdaki hutbede sadece bir ayetin kullanılmasıyla yetinildiği görülmüştür. Bazı ayetlerin ise kullanılabilecek başka ayetler de bulunmasına rağmen farklı hutbelerde tekraren kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu sorunun çözümü için öncelikle Kur'ân'ın tamamının hutbeler yoluyla Müslümanlara duyurulması amacıyla bir planlama yapılabilir. Her hafta belli bir konu bütünlüğü içerisinde olan ayetlerin cuma hutbesinde okunmasıyla birkaç yıl içerisinde Kur'ân'ın tamamının veya önemli bir kısmının cemaate aktarılması sağlanabilir. Böylece Kurân'ın iman, ibadet ve ahlak konularında olduğu kadar, iktisada ve sosyal hayata bakışı, savaş ve barış anlayışı, aile yapısına dair düzenlemeleri ve benzeri toplumsal sorunlara ait birçok konudaki yol gösterici özelliği ortaya konularak toplumun ideal anlamda bir Kur'an kültürüne sahip olması sağlanabilir. Ayrıca ayetlere daha fazla yer verilmesi Hz. Peygamber'in sünnetine uygun bir hutbe yöntemi olacaktır.

Yapılan çalışmada ayetlerin kullanımı konusunda karşılaşılan bir başka sorun ise, seçilen ayetlerin önemli bir kısmının hutbelerin konusuyla uyumlu olmamasıdır. Yani ayetlerin, bağlamlarının dışında kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu sorunun sebebinin ise ayet kullanımında siyak ve sibağa dikkat edilmemesi ve lafızcı bir yaklaşımın sergilenmesi olduğu düşünülmektedir. Yani kullanılacak ayetin, hutbenin başlığıyla veya içeriğiyle lafzen uyumlu olmasını sağlamak isterken, ayetin bağlamı gözden kaçırılıyor olabilir. Kur'an fihristlerinden faydalanılması ve ayetlerin bulunduğu sure ve ayet grubu içerisindeki bağlamlarına dikkat edilmesi, bu problemin aşılmasına yardımcı olabilir.

Hutbelerde, kullanılan ayetlerin işaret ettiği zengin mana çeşitliliğine de yeterince temas edilmediği anlaşılmıştır. Yani sahip olduğumuz tefsir kaynaklarından çok az istifade edildiği görülmüştür. Halbuki bir ayet hakkında müfessirlerimizin farklı yorumları bulunabilmektedir. Bu yorumlardan istifade etmek hutbelere ayrı bir zenginlik katabilir. Bu noktada hutbelerde kullanılan ayetlerin farklı tefsirlerde geçen yorumları incelenerek, uygun olan yorumlardan faydalanılabilir. Böylece Kur'an bütünlüğü içerisinde zengin hutbeler oluşturulabilir. Ayrıca sahip olduğumuz muazzam ilim mirası noktasında halk nazarında bir farkındalık meydana getirilebilir.

Bazı hutbelerde çok fazla kelime ve cümle tekrarına rastlanılmıştır. Öyleki bir hutbe metni içerisinde aynı kelimenin elli kereden fazla tekrar edildiği tespit edilmiştir. Bu tekrarlar hutbeyi yer yer sıkıcı bir metin haline getirebilmektedir. Bu noktada, hazırlanan metinler edebiyat alanında donanımlı olan uzmanlara kontrol ettirilebilir. Böylece hutbelerin edebî değeri arttırılarak hitabet sanatının ruhuna uygun bir hale getirilebilir.

Bunlara ilave olarak hastalık, yolculuk, ihtiyarlık, mahkûmiyet ve mesai gibi nedenlerden dolayı cuma namazına gelemeyen insanlar için merkezi bir camiden televizyon ve internet aracılığıyla canlı yayın yapılmasını tavsiye edebiliriz. Böylece hutbeler bütün Türkiye'ye aynı anda dinletilebilir. Bu yolla Kur'ân'ın güncel problemlere getirdiği çözümün, toplumun bütün kesimlerine benimsetilmesine katkı sağlanabilir.

Son olarak hutbelerin ve tefsir ilminin muazzam birikimi göz önüne alındığında yaptığımız bu çalışmanın alana olacak katkısının çok mütevazi olacağı aşikardır. Belki bundan sonra yapılacak olan çalışmalar için ancak bir basamak mesabesinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu konunun, üzerinde çalışılması gereken bakir bir alan olduğu anlaşılmıştır. Konu hakkında farklı bakış açılarıyla yapılacak daha geniş kapsamlı akademik çalışmalara ihtiyaç duyulduğu muhakkaktır.

KAYNAKÇA

Adalet Bakanlığı. "İcra ve İflas Mevzuatı". Erişim: 19 Mayıs 2019. https://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj66rnisqfiAhULGewKHTD_CiEQFjAAegQIARAC&url=http%3A%2F%2Fwww.yayin.adalet.gov.tr%2Fdosyalar%2Fpdf%2Fiik_2017.pdf&usg=AOvVaw2woQ7Dt5lpm2AF2Ki3c6Yi.

Akgün, Vahdettin. "Diyanet Gazetesinde Yayınlanan Hutbe Konuları". *Diyanet İlmi Dergi 30/2*. 77-94. Nisan-Mayıs-Haziran 1994.

Altuntaş, Halil- Şahin, Muzaffer. *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.

Arslan, Halil. *Diyanet İşleri Başkanlığının Din Algısı: 1972 ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği*. Yüksek Lisasns Tezi, Harran Üniversitesi, 2015.

Aslantaş, Ahmet. *Diyanet İşleri Başkanlığının Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahriç ve Tenkidi (2001-2005)*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009.

Âşık, Nevzat. "Tebliğ ve İrşad Açısından Cami". *Cami Yazıları*. Ed. İsmail Derin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.

Ateş, Abdurrahman. "Vaaz ve Hutbelerde Kur'ân'a Yeterince Yer Verilmemesi Ve Âyetlerin Uygun Bağlamda Kullanılamaması Problemi". *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3 – 4 Kasım 2007)*. Ed. Mehmet Bulut. 463-475. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.

Ay, Yusuf. *Diyanet İşleri Başkanlığının Yayımladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahrici ve Genel Değerlendirmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2008.

Baktır, Mustafa. "Hutbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.18: 425-428. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Benli, Abdullah. "'Cuma Hutbesinin Öne Alınması' İddiası Üzerine". *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi 16,17,18.* 183-195. Nisan, Mayıs, Haziran 1999.

Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî Li'l-Matbûât, 1990.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Y.y, 1981.

Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-Beyân*. İstanbul: Damla Yayınevi, 1996.

Celfin, İsmail. *Din Toplum İlişkisi Bakımından Cuma Hutbeleri 2012-2014 Çağlayancerit Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2016.

Cezâirî, Ebu Bekir Câbir. *En Kolay Tefsir*. Trc. Ziya Eryılmaz v. dğr. İstanbul: Mektup Yayınları, 2007.

Çağrıcı, Mustafa. "İslam'da Birlikte Yaşamanın Ahlaki Temelleri". *Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı*. Tsh. Mustafa Yeşilyurt. 23-35. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.

Çağrıcı, Mustafa. "Ticaret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 41: 144-147. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Çelik, İbrahim. *Kur'an Işığında Hoşgörü ve Şiddet*. Bursa: 2001.

Çetin, Caner Deniz. "Kara Cuma Nedir, Nasıl Ortaya Çıktı? Kara Cuma Tarihi". Erişim: 12 Eylül 2019. https://derstarih.com/kara-cuma/.

Çiçek, M. Halil. "Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi1/1*. 1-18. Ocak 2013.

Diyanet İşleri Başkanlığı. "2016 Faaliyet Raporu". Erişim: 28 Mayıs 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Raporlar/2016%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. "Ahit, Akit ve Misak Olarak Nikah". Erişim: 19 Mayıs 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Ahit,%20Akit%20ve%20Misak%20Olarak%20Nikah.jpg.doc.

Diyanet İşleri Başkanlığı. "Alışveriş ve Ticaret Ahlakı". Erişim: 21 Mayıs 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Al%C4%B1%C5%9Fveri%C5%9F%20ve%20Ticaret%20Ahlak%C4%B1.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Allah Katında Din İslam’dır”. Erişim: 3 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Allah%20Kat%C4%B1nda%20Din%20%C4%B0slamd%C4%B1r.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Allah’a Sığınmanın En Güzel İfadesi: Muavvizeteyn Suresi”. Erişim: 3 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Allah%E2%80%99a%20S%C4%B1%C4%9F%C4%B1nman%C4%B1n%20En%20G%C3%BCzel%20%C4%B0fadesi%20Muavvizeteyn%20Suresi.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Allah’a Yakın Olma Arayışı: Kurban”. Erişim: 28 Mayıs 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Allaha%20Yak%C4%B1n%20Olma%20Aray%C4%B1%C5%9F%C4%B1%20Kurban.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Allah’ı Unutanlar Unutulurlar”. Erişim: 30 Mayıs 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Allah%C4%B1%20Unutanlar%20Unutulurlar.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Allah’ın Sevdiği Bir Kul Olabilmek”. Erişim: 28 Mayıs 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Allah%E2%80%98%C4%B1n%20Sevdi%C4%9Fi%20Bir%20Kul%20Olabilmek.pdf .

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Allah’ın Sıkı Tutulmasını Emrettiği Bağ: Sıla-i Rahim”. Erişim: 2 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Allah%C4%B1n%20S%C4%B1k%C4%B1%20Tutulmas%C4%B1n%C4%B1%20Emretti%C4%9Fi%20Ba%C4%9F%20S%C4%B1la-i%20Rahim.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Asr Suresinin Öğrettiği Hakikatler”. Erişim: 13 Haziran 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Asr%20Suresi%E2%80%99nin%20%C3%96%C4%9Fretti%C4%9Fi%20Hakikatler.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Âyete’l-Kürsi’den Öğrendiğimiz Hakikatler”. Erişim: 3 Haziran2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerL

istesi/Ayetel%20K%C3%BCrsiden%20%C3%96%C4%9Frendi%C4%9Fimiz%20Hakikatler.pdf

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Bilenlerle Bilmeyenler Bir Olurmu”. Erişim: 11 Haziran 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Bilenlerle%20Bilmeyenler%20Bir%20Olur%20mu.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Cami, Şehir Ve Medeniyet”. Erişim: 16 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Cami%20%C5%9Eehir%20ve%20Medeniyet.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Cennet Yolcusu Olabilmek”. Erişim: 3 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Cennet%20Yolcusu%20Olabilmek.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Eşsiz Sermayemiz: Ömür”. Erişim: 13 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/E%C5%9Fsiz%20Sermayemiz%20%20%C3%96m%C3%BCr.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Firdevs Cennetine Mirasçı Olabilmek”. Erişim: 13 Haziran2019https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Firdevs%20Cennetin%20Miras%C3%A7%C4%B1%20Olmak.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Gerçek Özgürlük: Allah’a Kulluk”. Erişim: 18 Temmuz 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Ger%C3%A7ek%20%C3%96zg%C3%BCrl%C3%BCk%20Allaha%20Kulluk.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Gün Teröre Karşı Yekvücut Olma Günüdür”. Erişim: 2 Haziran2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/G%C3%BCn%20Ter%C3%B6re%20Kar%C5%9F%C4%B1%20Yekv%C3%BCcut%20Olma%20G%C3%BCn%C3%BCd%C3%BCr.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Güneşin Doğduğu En Hayırlı Gün: Cuma”. Erişim: 16 Haziran2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/G%C3%BCne%C5%9Fin%20Do%C4%9Fdu%C4%9Fu%20En%20Hay%C4%B1rl%C4%B1%20G%C3%BCn%20cuma.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Güven ve Merhamet Köprüsü: Selam”. Erişim: 2 Haziran 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/G%C3%BCven%20ve%20Muhabbet%20K%C3%B6pr%C3%BCs%C3%BC%20Selam.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Helal Haram Duyarlılığı”. Erişim: 23 Mayıs 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Helal%20Haram%20Duyarl%C4%B1l%C4%B1%C4%9F%C4%B1.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Hicret: Kutlu Bir Yolculuk”. Erişim: 16 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Hicret%20Kutlu%20Bir%20Yolculuk.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Hikmet Yüklü Öğütler”. Erişim: 13 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Hikmet%20Y%C3%BCkl%C3%BC%20%C3%96g%C3%BCtler.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Hutbenin Mahiyeti ve Önemi”. Erişim: 20 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Documents/Hutbenin%20%C3%96nemi%20ve%20Mahiyeti.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Hz. Peygamber Ve Güven Toplumu”. Erişim: 16 Haziran 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Hz%20Peygamber%20ve%20G%C3%BCven%20Toplumu.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “İman ve İslam’ın Tezahürü: Faydasız Şeylerden Uzak Durmak”. Erişim: 13 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/%C4%B0man%20ve%20%C4%B0slam%C4%B1n%20Tezah%C3%BCr%C3%BC%20Faydas%C4%B1z%20%C5%9Eeylerden%20Uzak%20Durmak%20(cuma%20Hutbesi).pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “İmanımız ve İnsanlığımızın İmtihanı: Mülteciler”. Erişim: 2Haziran2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/%C4%B0man%C4%B1m%C4%B1z%20ve%20%C4%B0nsanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1m%C4%B1z%C4%B1n%20%C4%B0mtihan%C4%B1%20M%C3%BClteciler.pdf

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Kapanmayan Yaramız: Kudüs”. Erişim: 24 Mayıs 2017. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Kapanmayan%20Yaram%C4%B1z%20Kud%C3%BCs.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Kardeşliğe Saplanan Hançer: Gıybet”. Erişim: 13 Haziran 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Karde%C5%9Fli%C4%9Fe%20Saplanan%20Han%C3%A7er%20G%C4%B1ybet.pdf

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Kardeşliğe Saplanan Hançer: Gıybet”. Erişim: 13 Haziran 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Karde%C5%9Fli%C4%9Fe%20Saplanan%20Han%C3%A7er%20G%C4%B1ybet.pdf

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Kötülüğe Engel Olabilmenin Yolu İyiliktir”. Erişim: 13 Haziran2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/K%C3%B6t%C3%BCl%C3%BC%C4%9Fe%20Engel%20Olabilmenin%20Yolu%20%C4%B0yiliktir,.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Kur’an Ayında Kur’an’la Buluşalım”. Erişim: 16 Haziran 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Kuran%20Ay%C4%B1nda%20Kuranla%20Bulu%C5%9Fal%C4%B1m.pdf

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Mazlumun Yanında Yer Almak”. Erişim: 30Mayıs 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Mazlumun%20Yan%C4%B1nda%20Yer%20Almak.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Mevlid-i Nebi”. Erişim: 18 Temmuz 2019. http://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/SiteAssets/Lists/DuyurularListesi/NewForm/Mevlid-i%20Nebi.docx.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Mü’min Güvenen Ve Güvenilen İnsandır”. Erişim: 13 Haziran2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/M%C3%BCmin%20G%C3%BCvenen%20ve%20G%C3%BCvenilen%20%C4%B0nsand%C4%B1r.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Mü’mince Yakarışın Adı: Dua”. Erişim: 18 Temmuz 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/M

%C3%BCmince%20Yakar%C4%B1%C5%9F%C4%B1n%20Ad%C4%B1%20Dua.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Mümince Bir Duruş: Tevekkül”. Erişim: 12 Haziran 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/M%C3%BCmince%20Bir%20Duru%C5%9F%20Tevekk%C3%BCl.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Namazı Zayi Etmek”. Erişim: 18 Temmuz 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Namaz%C4%B1%20Zayi%20Etmek.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Nedamet Ve Ümidin Adı: Tövbe”. Erişim: 16 Haziran 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Nedamet%20ve%20%C3%9Cmidin%20Ad%C4%B1%20T%C3%B6vbe.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Orucun Açlığı Açgözlülüğü Tedavi Eder”. Erişim: 28 Mayıs2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Orucun%20A%C3%A7l%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20A%C3%A7g%C3%B6zl%C3%BCl%C3%BC%C4%9F%C3%BC%20Tedavi%20Eder.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Ömrümüzü Ramazan Kılabilmek”. Erişim: 16 Haziran 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/%C3%96mr%C3%BCm%C3%BCz%C3%BC%20Ramazan%20K%C4%B1labilmek.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Örnek İnsan: Mü’min”. Erişim: 13 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/%C3%96rnek%20%C4%B0nsan%20M%C3%BCmin.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Rağbetimiz Rabbimize Olsun”. Erişim: 16 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Ra%C4%9Fbetimiz%20Rabbimize%20Olsun.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Rahmân’a Has Kul Olabilmek”. Erişim: 13 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Rahmana%20Has%20Kul%20Olabilmek.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Rahmân’ın Mü’min Kulları”. Erişim: 13 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Rahman%E2%80%98%C4%B1n%20M%C3%BCmin%20Kullar%C4%B1.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Salâların Şahit Olduğu Direniş: 15 Temmuz”. Erişim: 16 Hairan2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Salalar%C4%B1n%20%C5%9Eahit%20Oldu%C4%9Fu%20Direni%C5%9F%2015%20Temmuz.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Samimiyetsizliğin Adı Riya”. Erişim: 13 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Samimiyetsizli%C4%9Fin%20Ad%C4%B1%20Riya.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Sünnet: Nebevi Kılavuz”. Erişim: 3 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/S%C3%BCnnet%20Nebevi%20K%C4%B1lavuz.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Şehadetin Destanlaştığı Yer: Çanakkale”. Erişim: 16 Haziran2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/%C5%9Eehadetin%20Destanla%C5%9Ft%C4%B1g%C4%B1%20Yer%20%C3%87anakkale.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Şükreden Bir Kul Olabilmek”. Erişim: 13 Haziran 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/%C5%9E%C3%BCkreden%20Bir%20Kul%20Olabilmek.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Tükenmeyen Hüznümüz: Kudüs ve Mescid-i Aksâ”. Erişim: 24 Mayıs 2017. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/T%C3%BCkenmeyen%20H%C3%BCzn%C3%BCm%C3%BCz%20Kud%C3%BCs%20ve%20Mescid-i%20Aksa.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Türkiye’de Dini Hayat Araştırması”. Erişim: 27 Mayıs 2019. https://docplayer.biz.tr/29079-Diyanet-isleri-baskanligi-turkiye-de-dini-hayat-arastirmasi.html.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Üzerimizde Her Canın Hakkı Vardır”. Erişim: 16 Haziran 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/%C3%9Czerimizde%20Her%20Can%C4%B1n%20Hakk%C4%B1%20Vard%C4%B1r.pdf

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Yaratan, Yaşatan, Hidayet Veren Allah’tır”. Erişim: 3 Haziran2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Yaratan%20Ya%C5%9Fatan%20Hidayet%20Veren%20Allaht%C4%B1r.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Zekat, Kazancı Artırır; Faiz Yok Eder”. Erişim: 30 Mayıs 2019.https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Zekat,%20Kazanc%C4%B1%20Art%C4%B1r%C4%B1r%20Faiz%20Yok%20Eder.pdf.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Zulüm Ebedi Değildir”. Erişim: 30 Mayıs 2019. https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/HutbelerListesi/Zul%C3%BCm%20Ebedi%20De%C4%9Fildir.pdf.

Doğan, Recai. “Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler”. *Dini Araştırmalar 1/2*. 5-51. Eylül-Aralık 1998.

Döner, Muhammet. *Yaygın Din Eğitiminde Hutbelerin Rolü*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2004.

Durmuş, Zülfikar. “Bilgi Edindirme Amacı Olarak Hutbe”. *IV. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (Ankara, 12 - 16 Ekim 2009)*. Ed. y. 839-852. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.

Ebüssuûd, Muhammed. *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm İlâ Mezâye’l-Kur’ân’il-Azîm*. Dâr-ü İhyâü’t-Türâsü’l-Arabiyye, t.y.

Erdoğan, Mehmet. “İbadet”. *İslam’a Giriş Evrensel Mesajlar*. Ed. Mehmet Paçacı. 90-105. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.

Eroğlu, Ali. *Tarihte Tefsir Hareketi ve Tefsir Anlayışları*. Ekev Yayınları, 2002.

Görgülü, Hasan Ali. “Hazreti Peygamber’in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi 3*. 171-235. 1996.

Gündüz, Aslan. "İnsan Hakları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 323-327. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Gündüz, Şinasi. *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.

Güneş, Kadir. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2009.

Güran, Kemal. "Müslüman Bir Toplumun Aydınlatılmasında cuma ve Bayram Hutbelerinin Önemi (Tebliğ Özeti)". *Dini Konularda Toplumun Aydınlatılması ve Dinin Farklı Yorumlanmasından Kaynaklanan Problemler ve Çözüm Yolları (Ankara, 23 – 27 Kasım 1998)*. Ed. y. 22-29. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998.

Heytemi, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. ez-*Zevâcir An İktirâfi'l-Kebâir, İslâm'da Helâller Ve Haramlar*, Trc. Şentürk, Lütfi. Serdaroğlu, Ahmet. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1970.

Hülür, Asuman Banu. *İnançlara Yönelik Söylemin İdeolojik İnşası: Cuma Hutbeleri*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2014.

İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. İstanbul: Y.y, 1981.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *Zâdü'l-Meâd Fî Hedyi Hayri'l-İbâd*. İklim Yayınları, t.y.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el- Bidâye Ve'n-Nihâye*. trc. Mehmet Keskin. Çağrı Yayınları, t.y.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezid. *es-Sünen*. İstanbul: Y.y, 1981.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*, Muhammed Reşad Tahkiki, 1. baskı, 1986.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1984.

İnce, Mustafa. “Medyada Yer Alan Bazı Toplumsal Olayların, Cuma Hutbelerinde Konu Olarak İşlenmesi Üzerine Bir Değerlendirme”. *1. Uluslar arası İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi (Karabük, 23 – 25 Kasım 2018)*. Ed. Mustafa Yiğitoğlu. 815-830. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2018.

Kallek, Cengiz. “Ticaret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 41: 134-144. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Karabulut, Mehmet. *Kur’an ve Sünnette Emr-i Maruf Nehy-i Münker*. İstanbul: Y.y, 1991.

Karaçizmeli, M. Talât. “Dört Mezhebe Göre Cuma ve Bayram Hutbeleri”. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi 10/106-107*. 110-117. Mart-Nisan 1971.

Karagöz, İsmail. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.

Karagöz, İsmail. *Kur’an’da İbadet Kavramı*. Ankara: Şule Yayınları, 1996.

Karaman, Fikret. “İslami Tebliğin Evrenseliği Ve Veda Hutbesi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Diyanet İlmi Dergi 30/3.* 93-97. Temmuz, Ağustos, Eylül 1994.

Karaman, Hayreddin- Bardakoğlu, Ali- Apaydın, H. Yunus. *İlmihal II İslam ve Toplum*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Karaman, Hayreddin- Çağrıcı, Mustafa- Dönmez, İbrahim Kâfi- Gümüş, Sadrettin. *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

Karaman, Hayreddin- Çağrıcı, Mustafa- Dönmez, İbrahim Kâfi- Gümüş, Sadrettin. *Kur’an Yolu Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.

Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur’an’da Ahlak Psikolojisi*. İstanbul: Yalnızkurt Yayınları, 1997.

Keyifli, Şükrü. “Cami İçi Din Eğitimi Ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler”. *Ekev Akademi Dergisi 17/55*. 71-88. 2013.

Kırca, Celal. *Kur'ân-ı KerÎm'de Fen bilimleri*. İstanbul: 1984.

Kocaman, Kasım. *Dini İletişimde Hutbe*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2006.

Köksal, M. Asım. *İslam Tarihi*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1978.

Köse, Ali. "İnsan Hakları". *İslama Giriş*. Ed. Mehmet Paçacı. 636-651. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-Aḥkâmi'l-Ḳur'ân*. Buruç Yayınları, t.y.

Külekçi, Cahit. "İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinde Hutbe Uygulaması". 307-321. Ankara: 2013.

Macit, Yunus. "Vedâ Hutbesinin Günümüz İrşad Hizmetlerinin Verimliliği Açısından Değerlendirilmesi". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*: 101-118. T.y.

Mevdûdî, Ebu'l Alâ. *Tefhîmu'l Kur'ân*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.

Milli Piyango İdaresi. Erişim: 09.09.2019. http://www.mpi.gov.tr/node/5.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kureyşî en-Neysabûrî. *Sahihu'l-Müslim*. İstanbul: Y.y, 1981.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-Tenzîl Ve Hakâiku't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l Kelimetü't-Tayyîb, 1998.

Önkal, Ahmet. "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe". *I. Din Şûrası Tebliğ Ve Müzakereleri (Ankara, 1-5 Kasım 1993)*. Ed. y. 145-153. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.

Özdemir, H. Ahmet. "Son Peygamber'in (SAV) Son Mesajı Olarak Vedâ Hutbesi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi 5/1*. 95-112. 2005.

Özdural, Zuhal. *Diyanet İşleri Başkanlığının Cuma Hutbelerinde Kadına İlişkin Söylemler (Aydın Kadınların Değerlendirmesiyle)*. Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Ankara Üniversitesi, 2005.

Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *Mefâtîhu'l-Gayb*. Trc. Suat Yıldırım v. dğr. Ankara: Akçağ Yayınları, 1989.

Safi, İsmail. *İslamofobinin Tarihsel Kökenleri Ve Nedenleri Üzerine Düşünceler*. Y.y, 2019.

Sami, Üsmetullah. *Arap Dili Belâgatı ve Retorik Açısından Hz. Muhammed (s.a.s.)'in Hutbeleri*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2012.

Serahsî, Ebû Bekir Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Ebû Bekir. *El-Mebsût*. Trc. Mustafa Cevat Akşit. İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008.

Sinanoğlu, Mustafa. "İbadet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 19: 233-235. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Suna, Mehmet. *Günümüz Cuma Hutbelerinin Toplumu Eğitmedeki Etkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1996.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. ed-*Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-İlmiyye, 2015.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî-Mahallî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî. *Tefsîru'l-Kur'ân'ül-Azîm*. Kahire: Matbaatü'l-İstikamet, t.y.

Şahiner, Mevlüt. *Camilerde Hutbe ve Diyanet İşleri Başkanlığı Kayseri İl Müftülüğü Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahriç ve Tahlili (2006-2010)*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2012.

Şen, Ziya. "Camilerde Okunan Hutbelerin Mevcut Durumunun Değerlendirilmesi ve Daha Mükemmel Hâle Gelmesi İçin Bazı Teklifler". *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3 – 4 Kasım 2007)*. Ed. Mehmet Bulut. 493-504. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.

Şık, Mekmet Sırrı. *Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 2008-2011 Yıllarında Hutbelerde Kullanılan Hadislerin Değerlendirilmesi (Diyarbakır-Batman ve Mardin İlleri)*. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2013.

Şimşek, M. Sait. *Kur'ân'ın Ana Konuları*. Konya: Beyan Yayınları, 1999.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Kahire: Y.y, 2001.

Tan, Zeki. “Hutbe Dilinin Yeniden İnşası”. *Uluslararası Din Ve Dil Sempozyumu (Iğdır, 30 Kasım 2018)*. Ed. y. 157-170. Iğdır: Iğdır Üniversitesi Yayınları, 2018.

Taşan, Yusuf. *Dini Tebliğde Hutbenin Yeri ve Hz. Peygamber’in Hutbe Tarzı*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

Türk Dil Kurumu. “Zulüm”. Erişim: 30 Mayıs 2019. http://sozluk.gov.tr/.

Türkiye İstatistik Kurumu. “Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, 2017”. Erişim: 19 Mayıs 2019. http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27593.

Usta, Niyazi. “Yaygın Din Eğitimi Hizmetlerinin Zihniyet Değişimindeki Rolü”. *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3 – 4 Kasım 2007)*. Ed. Mehmet Bulut. 468-473. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.

Vehbi, Mehmed. *Hulâsâtu’l Beyân Fî Tefsîri’l Kur’ân*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1969.

Vural, Ahmet. *2010-2012 Yıllarında Okunan Hutbelerin Tahlili (Kilis İli Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, 2015.

Yaşar, Mehmet. “İmam-Hatiplerin Kendi Hutbelerini Okuması”. *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3 – 4 Kasım 2007)*. Ed. Mehmet Bulut. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.

Yaşar, Mehmet. *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1995.

Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Diyanet İşleri Başkanlığının Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/1*. 2016.

Yavuz, Yunus Vehbi. “Fıkıh-Kur’an Karşılaştırması”, *Kur’an Mesajı 6.* İstanbul: Y.y, 1998.

Yazıcı, Nesimi. “Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler”. *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı*, Y.y, 1998.

Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. İstanbul: Şura Yayınları. T.y.

Yeni Şafak. “2 Milyon Nafaka Mağduru”. Erişim: 19 Mayıs 2019. https://www.yenisafak.com/gundem/2-milyon-nafaka-magduru-3430598.

Yıldırım, Celal. *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*. Anadolu Yayınları, T.y.

Zengin, Halise Kader. "Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)". *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu – II (Ankara, 30 Mart - 01 Nisan 2012)*. Ed. y. 121-147. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.

Zuhayli, Vehbe. *Et-Tefsirü'l-Münir*. Risale Yayınları, T.y.